

Bossche

K R I N G E N

Zoeken naar glas-in-lood

**Over de historische koffiebranderijen
van Sweens in 's-Hertogenbosch**

Bekende patriotten met Bossche connecties

In dit nummer

Historie

- 36 Bekende patriotten met Bossche connecties
- 59 De barmhartige zusters van de Heilige Carolus Borromeus te 's-Hertogenbosch

Kunst en Cultuur

- 12 Beeld van Jeroen Bosch
- 13 Over de historische koffiebranderijen van Sweens in 's-Hertogenbosch
- 55 Gemengd Koor 's-Hertogenbosch bijna zeventig jaar jong. Zingende mensen zijn blije mensen
- 64 *In Shape* in Design Museum

Taal

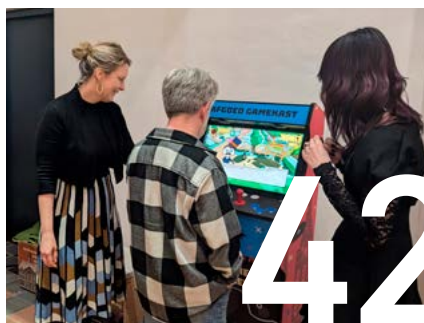
- 21 Fraaie biografie van Wim de Bekker
- 22 Unne weij
- 58 Herziene uitgave over schuilkerken

Stad

- 5 Zes besnorde marechaussee-officieren
- 10 Het ontstaan van het 121-jarigjubileumlied *Ooit*
- 19 'Het blauwe goud' van Fa. Furster
- 24 De plassen van 's-Hertogenbosch en Stedelijke ontwikkeling
- 66 Weer geslaagde erfgoedavond

Nieuws

- 35 Nieuws uit het Kruithuis
- 42 Erfgoednieuws

Werkgroepen

- 8** Zoeken naar glas-in-lood
- 44** Leven en werk van Gijsbertus Voetius van 1589 tot 1630
- 57** Nieuw: Caroluswandeling
- 65** Werkgroep Kerken en Kloosters – vijftwintig jaar – zoekt verjonging

Vereniging

- 7** Havenconcert werd Muziek op de Binnendieze
- 30** Ontvlechting Maas en Waal
- 67** Loop mee met de Waterwandeling. In april is een nieuwe wandeling van Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch van start gegaan. Het is een Waterwandeling.

Bossche Kringen is het minimaal vijf keer per jaar versijndend tijdschrift van Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch.

Redactie

Nik de Vries (voorzitter-hoofdredacteur), Wendy Govaers, Wim Hagemans, Francien van den Heuvel, Jan Korsten, Johan Strang, Ellie de Vries (fotografie).

Aan dit nummer schreven mee:

Gerard Cuppens¹⁰, Geert Donkers¹², Peter van den Dungen⁷, Ton van der Elst²⁴, Wim Hagemans⁵, Francien van den Heuvel^{30 55}, Matthieu Hogenboom⁷, Han Keur⁴⁴, Kees van den Oord³⁶, Jos Swanenberg²², Carel Sweens¹³, Ron van der Voort⁸, Nik de Vries^{4 8 21 35 57 58}, Huber van Werkhoven¹⁹, Bert van Zutphen⁵⁹

Ontwerp en Vormgeving

Studio Van Elten, Gemert

Druk

Leesterheide Grafisch

Redactieadres

Secretariaat Bossche Kringen
Postbus 1162, 5200 BE 's-Hertogenbosch
E-mail: redactie@kringvrienden.nl
Oplage 1.850 stuks
ISSN: 2352-9105

Niets uit een editie mag worden gekopieerd of elders gepubliceerd zonder uitdrukkelijke toestemming van Kring Vrienden en de redactie; dit geldt ook voor het in enige vorm elektronisch beschikbaar stellen.

De redactie heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Personen of instanties die desondanks van mening zijn aan deze uitgave aanspraken te kunnen ontlenuen wordt verzocht om contact op te nemen met de redactie.

Ten geleide

Als u dit leest, is het nieuwe seizoen van Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch al weer een tijdje aan de gang. Op 28 maart werd dat officieel geopend in het Theater aan de Parade.

Een paar dagen later werd ook de vlag van de schippers gehesen bij het opstappunt aan de Molenstraat. Onze schippergidsen konden gaan varen.

Is er veel veranderd? Ja en nee. Nee, want de stadsgidsen wandelen als altijd, de schippers varen hun bekende routes, de objecten worden bezocht. Ja, want het boekingsysteem is aangepast aan de moderne tijd. Gasten voor de droge tak worden ontvangen in een compleet nieuwe ruimte in het Kringhuis aan de Parade. Geen balie meer daar, maar een plaats waar gasten, gidsen en gastvrouwen en -heren elkaar ontmoeten in een gezellige omgeving. Verder zijn er enkele nieuwe wandelingen bij gekomen: u leest erover elders in dit nummer.

Zoals altijd is dit nummer van Bossche Kringen gevuld met een variëteit aan artikelen. Van gedegen onderzoek tot kleine nieuwzaken.

U leest over Voetius, voor Bossche katholieken begin zeventiende eeuw de 'kwaai Pier', voor protestanten een terecht rechtlijnige dominee. Bekende patriotten – en dan praten we over eind achttiende, begin negentiende eeuw – blijken een soms verrassende band met 's-Hertogenbosch te hebben. En de zusters van Trier kennen een boeiende geschiedenis.

Sweens' koffie kennen veel Bosschenaren nog van de Drie Mollen, maar wie waren die Sweensen en wat deden ze zoal in onze stad? En wie maakte de glas-in-loodramen voor het Cementrum? En, ja, er bestaat een echt Bosch leesplek met een soort Bosch voor beginners: in Moers Taal leest u er alles over.

Uiteraard is er nog veel meer te genieten in woord en beeld in dit nummer. En u weet het: hebt u iets op uw lever, dat ook de moeite waard is voor onze lezers? Laat het ons weten: tekst in Word, afbeeldingen separaat en in hoge resolutie.

Ik wens u een fijne lente met veel lees- en kijkplezier.

Bossche Kringen is een uitgave van:

Kringhuis en Kringbalie

Parade 12

Telefoon 073 – 613 50 98

Voor openingstijden zie onze website

www.KringVrienden.nl

www.DagjeDenBosch.com

Secretariaat

Postbus 1162

5200 BE 's-Hertogenbosch

E-mail: algemeen@KringVrienden.nl

Internet: www.Kringvrienden.nl

Betalingen:

IBAN: NL98INGB0003119716

Jaarlijkse bijdrage minimaal € 25,70

De uiterste inleverdatum voor artikelen voor het volgende nummer is 19 mei 2026.

Voorpagina

Foto: Ellie de Vries

Op de foto ziet u het uithangbord van In de Palmboom, de eerste koffiebranderij van Brabant, opgezet door Petrus Joannes Sweens. In dit nummer leest u alles over de familie Sweens en de koffie in 's-Hertogenbosch.

Achterpagina

Foto: Ellie de Vries

In de serie Musea van binnen ziet u een mooie foto van het interieur van Museum Kruidhuis. Op de bovenverdieping is onder andere te zien en lezen wat de gevolgen waren voor stad en Meierij van de inname van 's-Hertogenbosch in 1629. Elders in dit nummer leest u over wat er in het Kruidhuis nog meer te zien en te doen is.

Stad

Zes besnorde marechaussee-officieren

Zes marechaussee-officieren bij elkaar in 's-Hertogenbosch. V.l.n.r. Jonkheer J.W.F. Von Schmidt auf Altenstadt, kapitein districtscommandant Breda, G.J.P.A. Thomson, 1e luitenant districts commandant te Sas van Gent, F.G.E. Bolomeij, 1e luitenant districtscommandant te 's-Hertogenbosch, C.A. Prins, luitenant-kolonel, divisiecommandant te 's-Hertogenbosch, C.N. de Vries, 1e luitenant kwartiermeester der divisien Marechaussee, F.C.A. van der Minne, 1e luitenant districtscommandant te Eindhoven. (Foto A.C. Verhees, collectie Nico de Bont)

Uit het archief van verzamelaar Nico de Bont: een prachtige foto van zes besnorde marechaussee-officieren, genomen in 1903 op de binnenplaats van de marechausseekazerne aan de Wolvenhoek.

Kolonel G.J.P.A. Thomson, geboren in 1868 en overleden in 1936. In 's-Hertogenbosch is hij zowat vergeten, maar niet in het villapark in Vught, waar hij een aantal jaren woonde. In het villapark is een laan die

zijn naam draagt. En aan de Loonsebaan eerden buurtbewoners Thomson in 1934 met een bakstenen zuil met pomp en een bronzen plaquette met een krijgshaftig portret van de man.

In Vught werd Thomson op handen gedragen, lezen we ook op de website van het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC). Hij was in 1922 aan de Heiweg komen wonen, toen hij divisiecommandant Noord-Brabant van de Koninklijke Marechaussee was. Naast zijn werk zette hij zich op allerlei manieren voor de Vughtse gemeenschap in. Eind 1926 werd hij overgeplaatst naar Den Haag, maar na zijn pensionering kwam hij juni 1931 weer in Vught wonen, nu aan de Middenweg. Thomson was bekend om zijn grote sociale betrokkenheid. Bij zijn uitvaart in 1936 sprak Hein Slager, telg van de Bossche kunstenaarsfamilie, namens de villaparkbewoners. Slager noemde Thomson de ziel van de Vughtse Vereniging Oranjedag en de burger-vader van het villapark.

Imposante berenmuts

In 2020 vond Nico de Bont in een kringloopwinkel een bijzondere foto van zes marechaussee-officieren, aangebracht op dik karton van 20 x 25 centimeter. De foto was in 's-Hertogenbosch gemaakt door A.C. Verhees. "Via marechausseesparen.nl, een niet meer actieve website, kwam ik achter de namen van de personen op de foto en ontdekte ik bij welke gelegenheid de foto is genomen."

Zes paar strenge ogen kijken de toeschouwer van onder een imposante berenmuts aan. Zeker zo indrukwekkend zijn de snorren die alle zes dragen. Een van die officieren is G.J.P.A. Thomson, op dat moment 1e luitenant

Het gedenkteken aan de Loonsebaan werd in 1934 gerealiseerd. Op de achterzijde van de foto staat de tekst 'Villapark Thomsonpomp in aanbouw 1934. Hein Slager, Louis de Grave en Maas de metselaar'.

Spelende kinderen bij de pomp na de oplevering in 1934.

districtscommandant te Sas van Gent. Thomson had nog een bescheiden functie vergeleken met die van enkelen van zijn collega's, de districtscommandant in 's-Hertogenbosch en de divisiecommandant in Noord-Brabant. Maar het draaide die dag van 17 april 1903 wel om hém. In het bijzijn van vele genodigden kreeg Thomson toen immers de versierselen opgespeld die hoorden bij zijn benoeming tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau met de zwaarden.

Pomp met gedenkteken

Toen hij vele jaren later in 's-Hertogenbosch terugkeerde als divisiecommandant van de 1ste divisie Noord-Brabant zal hij ongetwijfeld met plezier hebben teruggedacht aan die feestelijke dag in 1903. De foto van de zes officieren werd gemaakt op de binnenplaats van de marechausseekazerne op de hoek van de Keizerstraat en de Wolvenhoek. Ongeveer tien jaar later zou de marechaussee vanuit de Bossche binnenstad verhuizen naar een nieuwe kazerne aan de Vughtterweg ter hoogte van het voormalige Fort Sint-Antonie.

Enkele maanden terug vond De Bont nog twee foto's van de pomp met gedenkteken aan de Loonsebaan in Vught, onder andere van de bouw. Ook daar hoort een bijzonder verhaal bij. Als onbezoldigd directeur van de VVV in Vught kwam Thomson met het idee om aan de Loonsebaan een soort fontein met drinkwaterkranen te plaatsen voor de wandelaars op de Vughtse hei. Die fontein kwam er in 1934 en de buurtbewoners maakten er meteen een monumentje voor kolonel Thomson zelf van. De plaquette is gemaakt door Willy Slager-Cordes, echtgenote van A.W. (Hein) Slager. Het monumentje staat nog steeds aan de Loonsebaan, ter hoogte van de Middenweg.

Vereniging

Havenconcert werd Muziek op de Binnendieze

De Stichting Havenconcert werd opgericht op 2 maart 1990. In datzelfde jaar vond het eerste concert plaats. In de jaren daarna organiseerde de stichting diverse concerten. In 1997 viel het bestuur uiteen, maar een nieuw (voorlopig) bestuur nam de organisatie over en zette de activiteiten voort.

Vanaf dat moment kregen de concerten hun huidige vorm onder de naam Muziek op de Binnendieze.

In 1998 organiseerde de stichting onder meer een promconcert met Het Brabants Orkest en werkte zij mee aan lokale muziekevenementen.

Vanaf 1999 werden de concerten definitief verplaatst naar het Voldersgat. De vaartocht op de Binnendieze zorgt voor het unieke karakter van deze avonden. De concerten vinden jaarlijks plaats: de laatste jaren steeds drie avonden in juli en drie in augustus. Per concert varen er zeven boten met bezoekers en dat twee keer per avond.

Unieke combinatie

Zo ontstaat een unieke combinatie: een bijzondere avondvaart over de Binnendieze met een concert op een

historische locatie: het Voldersgat, waar eeuwen geleden wol werd gevold. Door de beschutte ligging heerst er een serene rust, die de sfeer van de avonden versterkt.

De zomeravondconcerten zijn uitgegroeid tot een vaste waarde op de Bossche culturele kalender. Musici uit het hele land treden hier graag op. Het programma is gevarieerd: van licht klassiek tot klezmer en Piazzolla, en incidenteel een avond met Franse chansons. In de loop der tijd vond een verschuiving plaats van voornamelijk klassiek — soms met een volledig programma rond bijvoorbeeld een strijkkwartet of -trio — naar de huidige bredere programmering.

Techniek

Ook technisch ontwikkelden de concerten zich. In de beginjaren waren de optredens volledig 'unplugged'. Het podium werd aanvankelijk ieder jaar opnieuw opgebouwd; ongeveer vijftien jaar geleden kreeg het een permanent karakter. De professionalisering zette verder door: tot zo'n zeven jaar geleden was de muziek uitsluitend akoestisch, daarna werden microfoons, versterkers en mengpanelen geïntroduceerd.

Hoewel de concerten in de open lucht plaatsvinden en afhankelijk zijn van het weer, bleef het totaal aantal afgelastingen in al die jaren heel beperkt. Uitzonderlijk was het jaar 2023, toen vanwege hoog water een avond (twee concerten) niet kon doorgaan. Het weekend daarop moest nog een concert worden afgelast als gevolg van onweer.

Samenwerking

Dankzij de hechte samenwerking tussen de Kring Vrienden (schippers en ticketing), de gemeente (podium) en diverse sponsors beschikt 's-Hertogenbosch over een uniek muziekpodium met trouwe bezoekers uit het hele land. De reeks wordt soms vergeleken met het Amsterdamse Prinsengrachtconcert. Musici zijn verrast door het directe contact met het publiek in de boten — iets wat in Amsterdam niet mogelijk is. Zij komen dan ook graag naar de Binnendieze.

Ook voor 2026 is weer een mooi programma samengesteld. De concertdata zijn 11, 18 en 25 juli en 15, 22 en 29 augustus. Voor meer informatie over het programma en kaartverkoop: www.muзикopdebinnendieze.nl.

Werkgroepen

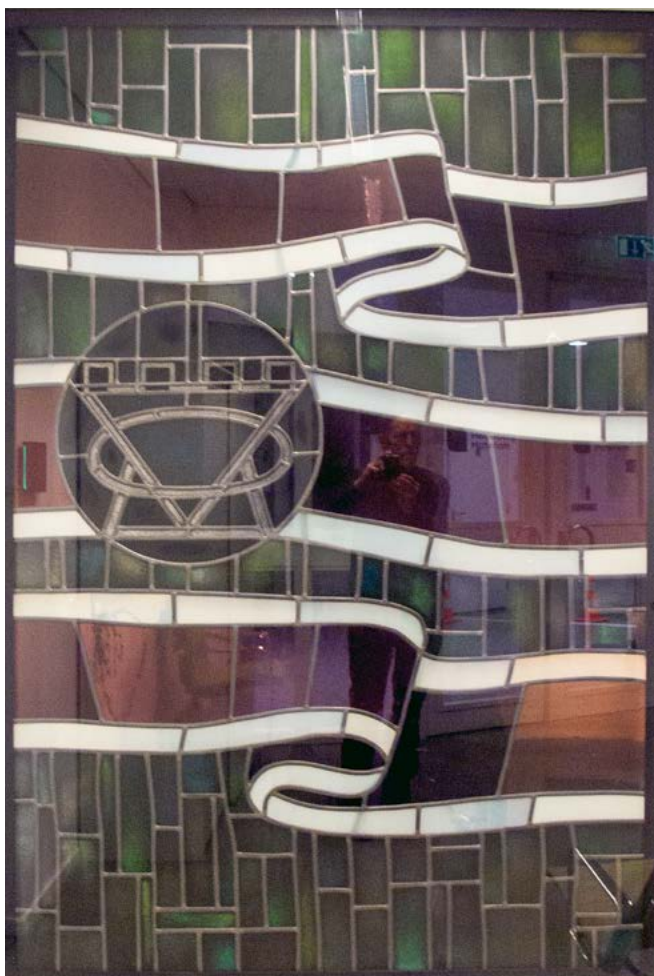
Tussen 1976 en 1978 verrijst aan de Sint-Teunislaan een bijzonder gebouw. Het is het Cementrum, ontworpen door architect David Zuiderhoek (1911-1993) als visitekaartje van de Nederlandse cementindustrie. Het betonnen gebouw wordt in 1979 geopend.

Zoeken naar glas-in-lood

Tot 2013 blijft het Cementrum het visitekaartje. Dan wordt het verkocht aan de gemeente 's-Hertogenbosch. Het Cement- en Betoncentrum, een kenniscentrum van vijf verenigde cementindustrieën, verhuist naar een nieuw kantoor op het Pettelaarpark. De bibliotheek is eerder, in 2006, grotendeels naar de TU Delft gegaan.

Glas-in-loodpanelen

In het Cementrum hing een aantal glas-in-loodpanelen. Onbekend is wie de maker ervan is. En dat is de reden om met Ron van der Voort, van de werkgroep Het Kleine Monument, en mij om op zoek te gaan. We gingen op bezoek bij Petra Crul en Thijs Cremers in hun kantoor op het Pettelaarpark. In een gesprek leerden

we veel over de cementindustrie in Nederland, maar ook zij konden ons niet vertellen wie de glas-in-loodpanelen gemaakt heeft. Wel namen ze ons mee door het kantoor, waar zes van de panelen opnieuw zijn opgehangen. Ze vertelden dat een zevende paneel in het ENCI-museum in IJmuiden hangt.

De panelen verwijzen naar het verleden van het bedrijf.

Een stukje geschiedenis

In 1926 start in Maastricht de ENCI, Eerste Nederlandse Cement Industrie. Daar kan gebruik gemaakt worden van de mergel. Een tweede fabriek wordt gebouwd in IJmuiden vanwege het gebruik van zogenaamd slakzand. Oorspronkelijk werd daar samengewerkt met Hoogovens.

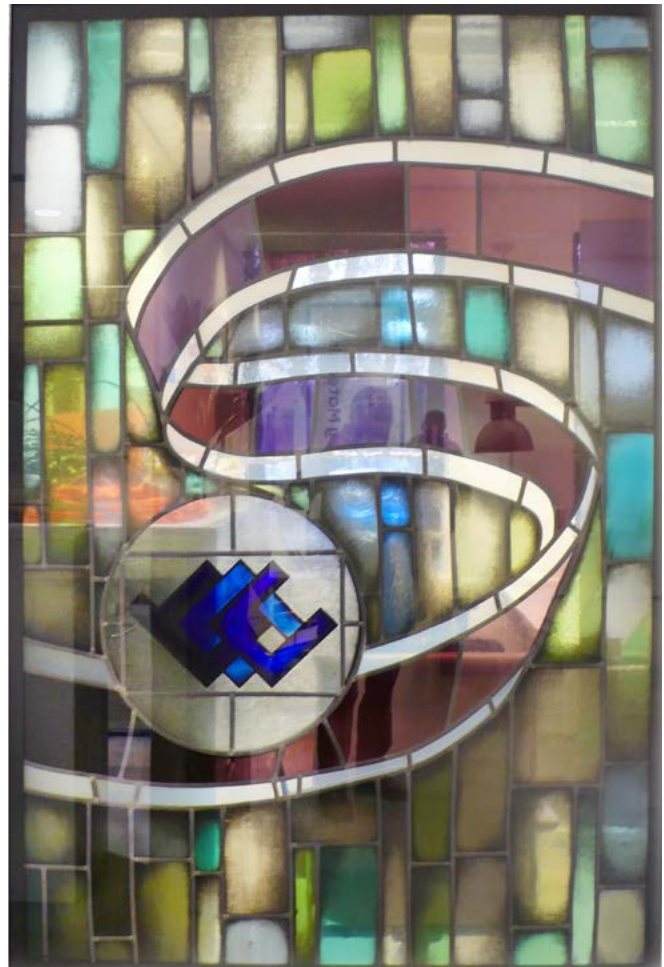
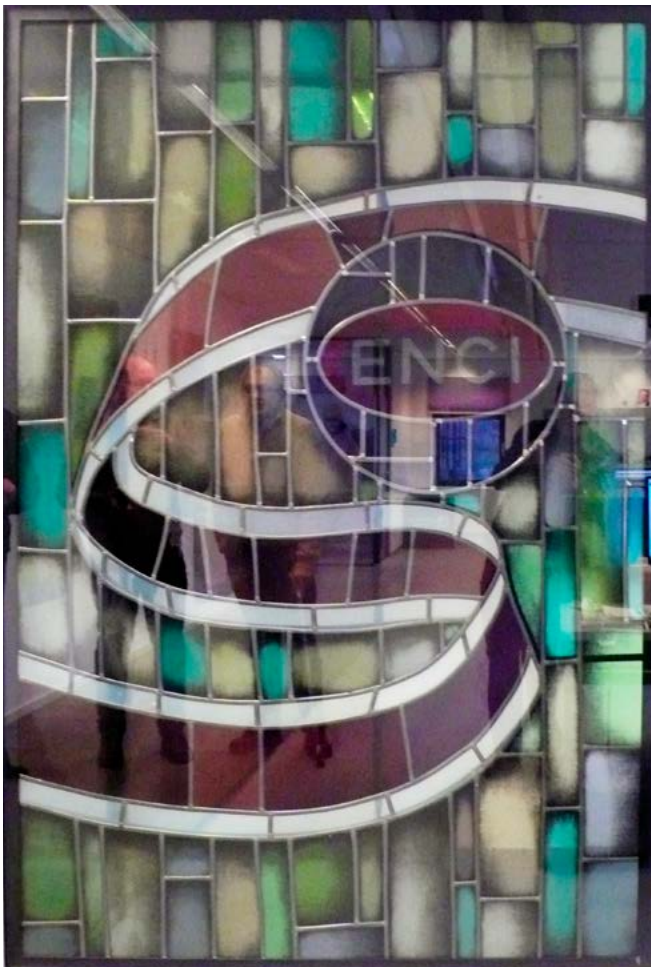
Een derde fabriek kwam er in Rozenburg. De internationale verkoop werd vanuit Amsterdam verzorgd.

Omdat deze fabrieken en afdelingen wel erg ver uit elkaar liggen, is besloten tot een gezamenlijk kantoor, dat centraler moest liggen. De keuze viel uiteindelijk op 's-Hertogenbosch, waar het Cementrum werd gebouwd.

Cementrum

Het Cementrum werd een volledig in beton opgetrokken gebouw. Het was er niet altijd aangenaam toeven: vaak koud, soms te warm. Er werd in de loop van de jaren te weinig geïnvesteerd om het in stand te houden. Daarom werd in 2013 besloten het kantoor te verhuizen. Na verkoop aan de gemeente werd naarstig gezocht naar een passende nieuwe bestemming. Dat werd nog belangrijker, toen de gemeente in 2018 het Cementrum als gemeentelijk monument erkende. Nog steeds is er geen nieuwe bestemming gevonden.

Het Cementrum is een iconisch gebouw, uniek in Nederland. De bijzondere tuin, naar een ontwerp van Joop Beljon, is een pareltje met mooie vijvers en een fraai beeld, de Loerbal, gemaakt door Jaap van der Meij.

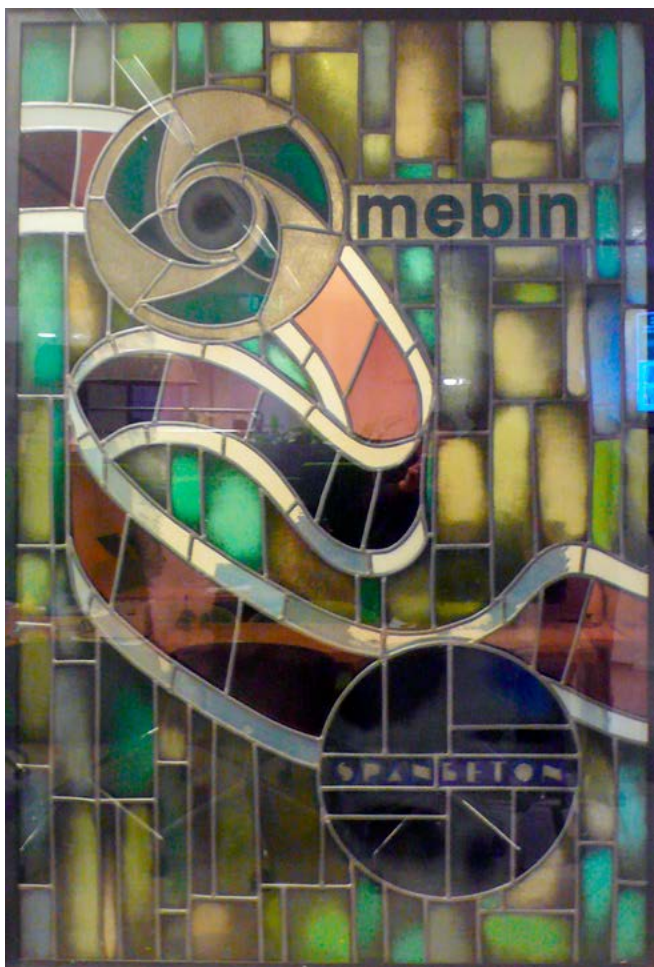

Oproep

Waar het ons allemaal om begonnen is: wie is de maker van de glas-in-loodpanelen? Het is ons tot nu toe niet gelukt dat te achterhalen. Wat we wel weten (dankzij Femke Rinkel) is dat David Zuiderhoek ook de architect is van de Wederkomstkerk aan de Rijnstraat. Ook daar zijn glas-in-loodramen te bewonderen. Deze zijn gemaakt door Hanneke Zuiderhoek, dochter van de architect. Vader en dochter werkten vaker samen, bijvoorbeeld bij de Open Hofkerk in Apeldoorn. Zou het kunnen zijn dat vader ook voor het Cementrum zijn dochter heeft ingeschakeld? We weten het niet zeker. En de werkgroep Het Kleine Monument smacht ernaar dat te weten te komen.

Daarom doen we een beroep op onze lezers: wie weet er meer van? Wie was de maker van de glas-in-loodramen van het Cementrum? Laat het ons weten via het redactieadres van Bossche Kringen.

B

Muziek

Het ontstaan van het 121-jarig jubileumlied *Ooit*

"Ooit... zijn wij allen samen!" is de eerste zin van het refrein van het jubileumlied voor het 121-jarig bestaan van de Oeteldonksche Club van 1882 ten gehore gebracht in 2003. Dit prachtige lied was een eerbetoon aan het geheel: aan inbreng van, voor en door Oeteldonk. Iedere Oeteldonker zal dit lied wel kennen, ook wellicht meezingen.

Zoals Hannes Krassert ook emotie in het Volkslied had weten te brengen, heeft Ad Siemons veel emotie in *Ooit* weten te krijgen. Voor velen voelt dit muziekstuk ook zo.

Wat was het verhaal achter dit lied? Als jubileumlied was het lied zeer geslaagd, maar hier zit toch meer dan gevoel in. Componist Ad Siemons en zijn dochter Caroline zingen het, ook met 'veul emosie': wat is het verhaal? Hoe is het lied *Ooit* ontstaan?

Een ode aan *Ooit* door Gradje

Het zal u niet ontgaan zijn, dat Radio 3FM met hun Glazen Huis-actie in 's-Hertogenbosch op de Markt was neergestreken. Dit jaar met het thema Spieren voor Spieren. Daarbij werden diverse acties opgezet, zo ook door Jamie Hoos (Oeteldonk Online).

Bij het overhandigen van de cheque voor het Glazen Huis traden Ad & Caroline Siemons op om het 'officiële volkslied van 's-Hertogenbosch' *Ooit* ten gehore te brengen. De emotie spatte daarbij van de Bossche Markt! Het was een prachtig gezicht om duizenden Rôôd-Wit-Gele sjaals te zien meedeinen op dit 'officiële volkslied'. Vele Oeteldonkers hadden ook dit nummer aangevraagd en dus werd het nogmaals op de landelijke radio (3FM!) ten gehore gebracht op zaterdag 27 december 2025.

Ontstaan

In een gesprek vertelt Ad Siemons dat het lied oorspronkelijk werd gecomponeerd voor het jubileumfeest van de OC: 11x11 ofwel het 121-jarig bestaan. Via de krant had de familie Siemons vernomen dat de OC op zoek was naar een passend lied en daarop schreef Ad zijn eerste versie. Het bleek een winnend lied, mits hij er twee coupletten aan kon toevoegen. Ad op zijn beurt vond dat hij de grote inzet van de vrijwilligers in Oeteldonk er aan kon koppelen. Ad weer aan het werk..., lastige opgave! Toch: in een half uur had hij het voltooid en hij wilde het vervolgens als demo inzingen. Het idee was om het als een 'elfje' te laten klinken en dochter Caroline wilde wel helpen.

Ook haar emotioneerde het al snel: het lied gaf haar een diepere betekenis en dit gevoel namen ze samen op in een demo voor de OC. Die was ook erg onder de indruk en het resultaat als jubileumlied was een feit.

Ooit bleef niet alleen als eenmalig jubileumlied van toen, maar het wordt vaker ten gehore gebracht, ook buiten een Carnavalssetting. Een mooi eerbetoon aan Ad, zijn familie en natuurlijk aan de OC zelf. Vele Oeteldonkers zingen het graag mee. Het wordt bij veel gebeurtenissen gevraagd, zelfs bij uitvaarten: want "Ooit zijn we allen samen!" B

TV-uitzending (21 december 2025) Serious Request op Radio 3FM voor de actie Glazen Huis - Spieren voor Spieren.

Het lied

*Je hoeft niet groot te zijn om te weten,
dat we Oeteldonkers zijn!
Met onze wortels in de schoot van het moeras!
Toe laat me later - als ik groot ben -
als mijn ouders zijn:
Met 'n pet en kieltje en 'n Rôôd-Wit-Gele das!*

Ooit... zijn wij allen samen!
Ooit... dan staan wij hand in hand!
Met die niet te tellen namen:
Boeren, bouwers, Peer of muzikant!
Eert hen die ons vermaakten,
steeds in dienst van het geheel!
Nooit hun levenswerk staakten,
ieder gaf zijn eigen deel!

*Ik droom als een Oeteldonker,
alle handen in elkaar!
Wordt het licht voor eeuwig donker,
dan zijn al die mensen daar!*

Ooit... zijn wij allen samen!
Ooit... dan staan wij hand in hand!
Met die nooit vergeten namen!
En dan ongeacht hun rang of stand!
Weet zonder echt te weten:
gij zult oogsten wat ge zaait!
En wij mogen nooit vergeten:
waar ons Oeteldonk op draait!

*Ooit... zijn wij allen samen!
Ooit... dan staan wij hand in hand!
Met de allergrootste namen:
Amadeiro's met hun Adjutant!
Meer dan een mensenleven,
stonden zij steeds voor ons klaar!*

Eeuwig zijn zij trouw gebleven:
Honderdeenentwintig jaar! (*bis*)

Beeld van Jeroen Bosch

Op 17 juni 1930 meldde de Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant dat wethouder Van Meerwijk namens het gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch het beeld van Jeroen Bosch aanvaard had met de woorden: "Ik wensch op dit oogenblik alleen te constateren: zoo eert 's Hertogenbosch zijne groote zonen. Dit monument zal in lengte van dagen bij het nageslacht levendig houden de herinnering aan onzen groote stadgenoot."

Al jaren daarvoor had burgemeester Van Lanschot er schande van gesproken dat Bosch nog geen standbeeld in de stad had. Hij werd zeer actief in het werven van fondsen: het geschenk bij zijn jubileum, een radioactie - de Luistervinken - , het geld voor het monument van de schilder Van Thulden en veel gulle gaven vanuit de bevolking. Alles was bestemd voor het beeld van Jeroen Bosch.

De beoogde beeldhouwer, August Falise, had het ontwerp al klaar voor deze geweldige opdracht. Falise (1875-1936) volgde onderwijs in medailleerkunst, beeldhouwen, handtekenen en boetseren aan de Amsterdamse Rijkschool voor Kunstnijverheid. Hij leerde brongieten in Keulen en Luik. Hij volgde vervolgens de kleine en grote beeldhouwklas aan de Rijksakademie voor Beeldende Kunsten. Toen hij zijn Bossche opdracht kreeg, was hij leraar aan de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Arbeid in de stad en bevriend met de burgemeester. Hij was vooral bij de katholieke elite een veelgevraagd kunstenaar. Hij vervaardigde de beelden van Kardinaal Van Rossum voor onze stad en, naast heel veel andere, van dr. Schaepman in Tubbergen en Pierre Cuypers in Roermond. Verder maakte hij een hele reeks H. Hartbeelden, verspreid over het land, onder andere in Veghel.

Het bronzen beeld van Jeroen Bosch is 2.10 meter hoog en staat op een sokkel met de tekst: 'IHeronymus Bosch 1450-1516'. De schilder is afgebeeld in een ruim vallend gewaad, hij draagt een middeleeuws hoofddeksel en heeft als attributen een penseel in de rechterhand en in de linker een palet.

Toen het beeld onthuld werd, stond in het midden op de markt. In 1953 werd het bij de reconstructie van de markt, tegenover het Stadhuis geplaatst. Na de laatste herinrichting van de markt is het beeld aan de andere kant van het plein neergezet: tegenover De kleine Winst, nu het museum Huis van Bosch. Hier bracht Jeroen zijn jeugd door en leerde hij schilderen.

In 1930 waren bij de onthulling, naast de autoriteiten, meer dan 3000 schoolkinderen aanwezig. Zij zongen een feestlied en moesten vooral luisteren naar de ellenlange toespraken. Gelukkig werd hun geduld beloond: voor ieder kind twee stukken chocolade. De organisatie had de chocolade voor een schappelijke prijs kunnen kopen bij de firma De Gruyter. B

Bronnen:

- Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant, 17 juni 1930.
- Bossche Encyclopedie, Beelden.
- Wikipedia, Aug. Falise.

Over de historische koffiebranderijen van Sweens in 's-Hertogenbosch

In 1712 bracht de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) voor het eerst koffie mee naar Nederland, naar Amsterdam. Deze 894 pond koffie was afkomstig van Java. Voordien was sporadisch koffie naar Nederland gekomen vanuit Arabië. Maar in het begin van de achttiende eeuw hadden Hollanders enige planten in Java ingevoerd. Andere producten die de schepen van de VOC naar Nederland brachten, waren thee, suiker, rijst, nootmuskaat, peper, gember, kruidnagel en katoen.

In deze achttiende eeuw was 's-Hertogenbosch een groeiende handelsplaats. Schepen kwamen vanuit Amsterdam naar 's-Hertogenbosch. Hier werden de goederen in karren overgeladen en verder getransporteerd in zuidelijke richting. Eén zo'n familie die zich hiermee bezighield was die van Van Lanschot. Deze koopmansfamilie had zich gespecialiseerd in de handel in koloniale waren, dus ook in koffie.

Oud koffieblik. Foto: Ellie de Vries.

Naast handelaren vestigden zich in 's-Hertogenbosch ook branderijen voor de bewerking van koffie. In 1782 wordt opgericht koffiebranderij P.J. Sweens en in 1818 koffiebranderij de Drie Mollen, beide door de familie Sweens. In de twintigste eeuw komt daar nog bij de koffiebranderij van De Gruyter.¹

De oprichting van koffiebranderij P.J. Sweens

De grondlegger van koffiebranderij P.J. Sweens is Gerardus Laurentius Sweens, gehuwd met Ida Moonen. Vanaf 1782 begint hij in het pand van zijn vader, *De dry Swarte Mollen*, zijn koffiezaak. Vervolgens verkrijgt hij het pand *De Palmboom* waar hij in 1797 zijn handel ging voortzetten.

Uit respect voor zijn vader geeft hij zijn koffiebranderij de naam P.J. Sweens koffie.

De koffiebranderij groeit uit tot een begrip, getuige het stukje proza van de hand van Mechelien Spierings in Boschboom Bladeren/17 juli 1975:

“Wie op zijn dagelijkse tocht van huis naar werk zo gelukkig is door de Hinthamerstraat te kunnen gaan, wordt op sommige dagen verrast door de geur en de ‘smook’ van het branden van koffie. Een aangename verrassing voor zover men koffie kent als dé eerste

In de Palmboom anno 2025. Foto: Ellie de Vries.

levensbehoefte of een onaangename in zoverre tegenwoordig een milieubewust mens alle stank voor een schennis der natuur houdt.

De Bossenaar die dit overkomt, niet in de Visstraat of daaromtrent, maar in de Hinthamerstraat, zal daarbij niet vermanend de vinger opsteken naar de toren van P. de Gruyter (vroeger in de wandeling Piet den Dief), maar denken aan die andere Bossche koffiebranderij,

Portret Johannes Sweens. Foto: Ellie de Vries.

evenzeer een stadsbegrip, namelijk die van Sweens, *de Drie Mollen*. En zeker, het kan niet missen: die stank komt van *de Drie Mollen*.

Weinig mensen zullen echter nog weten dat er aldaar in de Hinthamerstraat nog een tweede, of zo men wil, nog een derde koffiebranderij is: die van de firma P.J. Sweens, opgericht in 1782 en nu, bijna 200 jaar later, nog geheel in staat en stijl van die tijd. Iets wat men met vreugde vaststelt, wanneer men zijn ogen laat gaan van de palmboom in het bovenlicht over de gehele gevel van het huis *De Palmboom*, waarin de winkel gevestigd is, en vooral wanneer men, nieuwsgierig geworden, door de winkelramen naar binnen tuurt en daarbij een interieur ontdekt dat een museum eer zou aandoen.

Twee koffiebranderijen Sweens dus in dezelfde stad, in dezelfde straat, slechts enige percelen van elkaar verwijderd. Het zou wel vreemd zijn als die beide firma's niet met elkaar te maken hadden. Al zijn het twee gescheiden zaken, elk met hun eigenaars, toch hebben de beide branderijen vóór dat jaar 1782 hun gemeenschappelijke stamvader.

Petrus Johannes Sweens (in de boeken staat Swiens of Sweyns), geboortig uit Hilvarenbeek, werd op 21 januari 1752 bij resolutie van de stadsregering (A.195) toegelaten als poorter van 's-Hertogenbosch en legde op dezelfde dag de poorterseed af (Poortersboek van 1742).

Enige jaren eerder, namelijk op 1 februari 1750, was Peter Swiens in het huwelijk getreden met Barbara Boeselie Dochter van Den Bosch (D.T.B.272). Petrus

Portret Petronella van Someren, echtgenote van Johannes Sweens. Foto: Ellie de Vries.

Johannes Sweyns werd 68 jaar oud op 22 april 1791 begraven op het Sint-Janskerkhof en de weduwe Barbara volgde hem 75 jaar oud op 12 september 1798.

Met Gerardus Sweens als eerste hebben vervolgens vijf generaties Sweens in het huis *De Palmboom* op het adres Hinthamerstraat 212 koffie gebrand.”

Oude koffieverpakkingen. Foto: Ellie de Vries.

Oude koffieverpakkingen in lijst. Foto: Ellie de Vries.

Hieronder de huidige situatie

Elisabeth Sweens is de laatste eigenaar geweest van de koffiebrandery P.J. Sweens. Zij was ongehuwd en had geen nazaten.

Kennelijk is niet voorzien in overdracht van de firma en zo komt er in 1977 een einde aan de oudste koffiebrandery van 's-Hertogenbosch, de firma P.J. Sweens.

Zo ook aan het winkeltje aan de Hinthamerstraat 212, dat volgens Mechelien Spierings ook deed denken aan een museum. Alleen het gerestaureerde uithangbord hangt daar nog.

Een deel van de verpakkingsmaterialen is nu te bewonderen in het even verderop gelegen rijksmonument waarin voorheen de koffiewinkel van *De Drie Mollen* was gevestigd en nu *La Jeu Coffee*. Ze hangen daar broederlijk naast elkaar.

Koffiebrandery *De Drie Mollen*

We zagen dat de door Gerardus Laurentius opgerichte koffiebrandery P.J. Sweens naar goed gebruik overging naar zijn oudste zoon Petrus Joannes.

Johannes, de jongste zoon van Gerardus Laurentius, getrouwd met Petronella van Someren begon in 1818 ook met een koffiebrandery en noemde hem *De Drie Mollen*, vernoemd naar de naam van het pand waarin de koffiebrandery was gevestigd.

De oprichters

De portretten van de oprichters Johannes Sweens en Petronella van Someren, in 1825 geschilderd door Henricus Turken, hangen nog steeds in het pand Hinthamerstraat 190 waar tot het laatste een winkel van *De Drie Mollen* is was gevestigd.

De opvolgende generaties

Na de oprichters zijn nog drie generaties Sweens als koffiebranders actief voor *De Drie Mollen*.

Zij liggen allen begraven in een groot familiegraf in Orthen.

Hierna geven we aandacht aan elke generatie.

Familiegraf Sweens op Orthen.

Villa Zuiderbosch in 2026. Foto: Nik de Vries.

Gerardus Sweens

Koffiebrander Gerardus Sweens liet in 1884 een prachtige villa bouwen in Hintham en noemde de villa Zuiderbosch. De eerste steen werd gelegd door zijn zoon Th.A.J.M. Sweens op 26 maart 1884. Het was de familie Sweens die ook de tuin ontworpen heeft en de meeste bomen aanplant. Na het overlijden van G.A. Sweens werd het complex in 1906 door de erven verkocht aan de legendarische sigarenfabrikant Eugène Goulmy.

Tegel met afbeelding Gerardus Sweens. Foto: Ellie de Vries.

De villa is nog altijd rijksmonument, de rechter foto is van 2018. Gerardus hield van zijn eigen koffie, getuige de tegel met zijn afbeelding.

Th. A. J. M. Sweens, kenteken 245 (drie auto's!).

Theodorus Sweens

Theodorus Alphonsus Josephus Maria Sweens ('s-Hertogenbosch 1865), was koopman en koffiebrander. De familie was al sinds de achttiende eeuw eigenaar van de beroemde en zeer lucratieve koffiebranderij *De Drie Mollen*. Theodoor trouwt met een dochter van de rijke Limburgse bierbrouwer Hustinx.

Theodoor Sweens en zijn vrouw Emilie Hustinx.

Op de foto de familie, toen nog woonachtig in Hintham, villa Zuiderbosch met De Dion Bouton. We zien Th.A.J.M. Sweens met echtgenote, dochter Maria en naast hem zijn zoon Joseph, die tot zijn dood in 1965 directeur was van koffiebranderij *De Drie Mollen* in 's-Hertogenbosch.

Théodore Sweens was een veelzijdig man, getuige dit artikel uit Provinciaal Noord Brabantsche Courant het Huisgezin van 14 augustus 1956:

“Het verscheiden van de Bosschenaar *Théodore Sweens* sluit een merkwaardig Bosch' tijdsgewricht af. De heer *Sweens* zakenman, technicus, zanger en schilder leefde en werkte in een periode dat de artisticeit in onze stad met groot talent werd beoefend. In de handelsstad als Den Bosch van oudsher was, kon een zakenman, die over flair en relaties beschikte en bovendien overeen merkwaardige feeling voor technische hulpmiddelen, slagen. De heer *Sweens* bereikte

daarom wat hij ondernam en nog heden heeft de Koffiebrandery en Theehandel „In de drie mollen” een onwrikbare reputatie. De heer *Sweens* was mede door zijn huwelijk met de Maastrichtse juffrouw Emilie Hustinx een francofiel. Zijn uiterlijk en zijn bewegingen waren als die van een Parijzenaar en het Frans sprak hij als zijn moedertaal. Zijn vooruitstrevendheid op zakengebied weerhield hem niet zijn opmerkelijk fraaie *bariton* op kunstzinnige wijze te gebruiken. Vele malen trad hij in het openbaar op en imponeerde hij met zijn lyrische *bariton* en voorname voordrachtskunst. Naast de muziek beoefende hij niet minder vaardig het penseel en vooral na de dood van zijn echtgenote, toen hij zich in België ging vestigen, was het schilderen zijn voornaamste taak geworden. Van *Théodore Sweens* mag getuigd worden dat hij met zijn talenten heeft gewoekerd zonder er evenwel mee te pronken of er zich op te laten voorstaan. Hij voelde zich altijd en allereerst een amateur op kunstgebied, maar dan een amateur die zich tot een grote hoogte had weten op te werken. Hij arbeidde allereerst voor eigen genoegen en om zijn uren nuttig te vullen. Om eer en roem was het hem zeker niet te doen. Vandaar dat in de tijd dat 's-Hertogenbosch op velerlei gebied over grote talenten beschikte, *Théodore Sweens* zich misschien te veel afzijdig hield en het licht onder de korenmaat verborg. Wellicht kan als een postuum hulde aan een groot talent binnenkort een expositie van zijn werken worden georganiseerd, teneinde aan het thans levend geslacht een indruk te geven van wat de Bosschenaar *Théodore Sweens* heeft betekend.”

Portret van Joseph Sweens op latere leeftijd.

Pand In de drie Mollen. Foto: Ellie de Vries.

Joseph Sweens

Het schilderij links van de reservekapitein Joseph Sweens werd op een veiling aangekocht door de heer Van Oostveen en geschonken aan de Collectie Wielrijders. De heer Van Oostveen was als secretaris van Joseph Sweens werkzaam van 1960-1965 bij *De Drie Mollen*.

Het schilderij hiernaast werd gemaakt door kunst schilder Wim van de Pas uit Udenhout.

Mia Sweens-Schute

Joseph Sweens trouwde in 1946 met Mia Schute.

Na de dood van Joseph in 1965 werd zij directeur van *De Drie Mollen*. Mia was van huis uit bekend met de koffiebranche. Onder haar bezielende leiding groeide *De Drie Mollen* zowel landelijk als internationaal uit tot een belangrijke speler. In 1981 werden door *De Drie*

Barista in de Drie Mollen. Foto: Ellie de Vries.

Mollen de Verenigde Levensmiddelenfabrieken VLF te Bolsward, een dochteronderneming van Niemeijer, overgenomen.

De Drie Mollen bracht haar koffie- en teerproducten en apparaten onder de merknamen Milhouse, Ribona, Smith's Goudboon en Gala. Door acquisities en participatie van private equity partijen groeide het bedrijf uit tot een top-10 speler in Europa en werd daarin een grote private label producent. *Drie Mollen* produceerde ook onder eigen merknamen, waaronder het bekende Smit & Dorlas. Vanuit het hoofdkantoor in 's-Hertogenbosch werden elf dochterbedrijven aangestuurd in Nederland, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Duitsland, Spanje, Zwitserland en Zweden.

Twee koffiebranderijen Sweens dus in dezelfde stad, in dezelfde straat, slechts enige percelen van elkaar verwijderd

Bij gebrek aan opvolging binnen de familie verkocht Mia de branderij in 2012.

Zij stierf op 29 december 2013.

De verkoop van koffiebranderij *De Drie Mollen*

In 2012 werd het bedrijf verkocht aan de United Coffee Group.

Wie nu kijkt naar de site

<https://www.dedriemollen.com/nl/>, zeker even doen, kan daar onder andere het volgende lezen:

“Wij zijn een investeringsfamilie met aandacht voor traditie en met de drive om een positieve impact te maken. Generaties geleden startte onze voorvaders in de *De Drij Swarte Mollen* een koffiebranderij, die eigenlijk bestond uit twee panden, met hun oorsprong in de zestiende en zeventiende eeuw. Deze panden werden in 1818 aangekocht door de familie Sweens. Deze familie bouwde vanaf 1818 haar branderij *De Drie Mollen* uit tot op een na de grootste van Nederland. Deze branderij bevond zich achter het woonhuis, aan de Zuid-Willemsvaart. In de Drie Mollen, waar de familie woonde, bevond zich ook een koffiewinkel.”

We kunnen dus concluderen dat de nieuwe eigenaar met veel respect spreekt over de opbouw van de koffiebranderij *De Drie Mollen* door opbouw en verdere ontwikkeling door vier generaties Sweens.

Wat resteert

Het pand Hinthamerstraat 190 dat altijd de winkel van *De Drie Mollen* is geweest, is een Rijksmonument zowel wat betreft het gebouw als het interieur. Dat betekent dat er niets mag worden veranderd en dat is ook zo. **B**

Noten

1 18 en 19

Alleen is het nu geen winkel meer maar een coffeebar, te weten La Jeu Coffee van eigenaresse Larisse Jeune. Zij is een barista en verkoopt koffie, koffiebonen en koffiemachines, maar ook lekkere taartjes en ontbijtjes. Ook verzorgt zij workshops 'lekkere koffie maken'.

20

Zo blijft La Jeu Coffee een blijvende herinnering aan een lange historie van het koffiebranden op deze locatie, koffiebranden door generaties Sweens, iets wat nadrukkelijk tot uitdrukking wordt gebracht.

Niet alleen een herinnering aan De Drie Mollen, ook de koffiezakjes van P.J. Sweens worden er tentoongesteld, dus na ruim een kwart eeuw koffiebranden door verschillende takken van de familie Sweens is alsnog alles onder één dak terug te vinden, dat is een mooi slot!

Het belang van dit stukje cultureel erfgoed is nog eens bevestigd met het toekennen van de plaquette 2025 door de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch. Hierover hebt u kunnen lezen in het decembernummer 2025 van *Bossche Kringen*.

Over de (geschiedenis van de) firma De Gruyter zijn tal van boeken verschenen. onder andere: Kees van den Oord, Charles de Mooij, De Gruyter: geschiedenis van een kruideniersimperium ('s-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum; Zwolle, Waanders, 2000).

'Het blauwe goud' van Fa. Furster

In Nederland houdt een dame zich al vijftien jaar bezig met 'het blauwe goud'. Het leverde haar de bijnaam 'de watersommelier' op. Zij kent wel 3500 merken, allemaal met hun eigen mineralenprofiel.

Ik kom ertoe te schrijven over dit onderwerp naar aanleiding van een briefkaart waarop mijn aandacht werd gevestigd.

De kaart ging op 15 november 1907 van Londen naar 'Den Heer Franz Furster' in 's-Hertogenbosch. Afzender: The Apollinaris Company Ltd. De Duitse tekst op de achterzijde luidt vertaald als volgt:

Briefkaart uit Engeland.

Wij veroorloven ons u een exemplaar van de "Daily Telegraph" toe te zenden waarin een interessant artikel over het bezoek van de keizer, en dat ook het menu van vandaag voor de grote tafel van het keizer-diner bij de Lord Mayor opsomt.

Een tijdje terug was in het Brabants Dagblad een bijna paginagroot artikel te lezen over restaurants die water ontdekken als verdienmodel. In Engeland biedt een Michelinrestaurant een heus watermenu aan, met flessen tot 22 euro. Dit met het oog op gasten die geen wijn drinken; er zijn er namelijk steeds meer die minderen met alcohol.

U zult opmerken dat ook "APOLLINARIS" water op het menu wordt vermeld.

Fles Apollinaris.

Apollinaris

Het Duitse mineraalwater Apollinaris werd in 1852 in de Eifel ontdekt. In 1897 ging Apollinaris in Britse handen over. Na nog enkele overnames kwam het in 2006 in handen van The Coca-Cola Company. Volgens Wikipedia is Apollinaris sedert 2021 niet meer in de winkel te koop. Het wordt nog wel aan horecabedrijven geleverd, althans in België. In Nederland is het niet meer verkrijgbaar.

Briefkaart

De in de briefkaart aan Franz Furster genoemde 'keizer' is Wilhelm II (1859-1941), die na de Duitse nederlaag in 1918 naar Nederland vluchtte. Hij was de oudste kleinzoon van de Britse koningin Victoria en arriveerde op 11 november 1907 met het keizerlijke staatsjacht Hohenzollern II in de haven van Portsmouth voor een bezoek van een week aan Engeland. Op 15 november zat de keizer aan een diner van de Lord Mayor (burgemeester) van Londen.

Briefkaart waarmee de Firma Frans Furster op 18 december 1940 een bestelling plaatste bij Melkfabriek Mariendaal in Apeldoorn.

De kaart bracht mij op een spoor dat liet zien dat mineraalwater al meer dan honderd jaar geleden in 's-Hertogenbosch een rol van betekenis speelde. Want de geadresseerde Franz Furster (in 's-Hertogenbosch heette hij Frans; kennelijk wilde hij zo weinig mogelijk herinnerd worden aan de Duitse afkomst van zijn naam) verkocht mineraalwater en vruchtsappen vanuit zijn fabriek in de Kruisstraat H. 205 (sinds de omnummering in 1909 nummer 38).

Advertentie Firma Furster.

Bij Erfgoed 's-Hertogenbosch wordt een papieren zakje bewaard waarin Frans Furster, toen hij ook nog een sigarenhandel had in de Visstraat, zijn rookwaar verpakte. Op de achterzijde is te lezen wat er te koop was bij de 's-Hertogenbosche Mineraalwater en Vruchtsappenfabriek.

Het magazijn van Frans Furster was ondergebracht in het Keershuis op de hoek van de Lepelstraat. Foto Erfgoed 0047869.

'Steeds voorhanden' zijn liefst zo'n 20 tafelwateren en medicinale wateren, waaronder Apollinaris.

Het Handelsregister van de Bossche Kamer van Koophandel laat zien dat de firma Frans Furster in 1902 werd opgericht.

In april 1903 deed Furster mee aan de Tentoonstelling van Bossche Nijverheid en Kunst in de sociëteitszaal van het Casino. De 'Noord Brabanter' plaatste een bijzonder positieve beoordeling in de krant van 2 april:

In 1937 werd de zaak overgedragen aan Johannes van Thiel en vervolgens in 1950 aan P.F. Liebrand en Zn. N.V.

Boeken

Fraaie biografie van Wim de Bekker

Frans van Gaal heeft inmiddels een respectabel aantal boeken op zijn naam staan. Kort geleden voegde hij er een aan toe: de biografie van *Wim de Bekker*. Deze bijzondere ex-priester verdiende een goed levensverhaal.

Frans van Gaal had voor zijn boek een aantal gesprekken met Wim de Bekker. Deze keek daarin terug op zijn rijkgevulde leven. Alles komt aan bod: zijn jeugd op de boerderij in Empel, de keuze voor het priesterschap (niet uit roeping, maar gewoon...). Dus gaat hij naar het seminarie Beekvliet, een beklemmende en benauwde omgeving. De oorlogsjaren zorgen voor andere problemen: Wim de Bekker studeert inmiddels aan het groot seminarie in Haaren, maar moet terugkomen naar Empel. Op diverse onderduikadressen, onder andere bij een niet-katholiek gezin, waar hij goed verzorgd wordt, komt hij de oorlog door. Daarna gaat hij terug naar Haaren, waar hij kennismaat met nieuwe ideeën. We schrijven eind jaren 1950, begin 1960. Alles is in beweging, ook binnen de katholieke kerk in Nederland. Wim de Bekker raakt in de ban van veel van die nieuwe opvattingen. Docenten discussiëren erop los met de studenten. Zo doet hij daar de nodige ervaring op voor de invulling van zijn latere leven.

Hij wordt kapelaan in Lierop (met een veel te groot kerkgebouw) en Valkenswaard (een echte arbeidersplaats), heeft het daar naar zijn zin. De mensen houden van hun menskapelaan. Dan wordt hij geroepen naar de Bossche Sint-Jan, waar hij moet samenwerken met plebaan Van Susante. Deze is een vertegenwoordiger van de orthodoxe stroming binnen de kerk. Wim de Bekker is wat dat betreft zijn tegenpool. Het is een periode met voortdurend verschil van inzichten. Het botert niet erg tussen de plebaan en zijn kapelaan. Zelfs de bisschop moet op een zeker moment ingrijpen.

Uiteindelijk vindt Wim de Bekker zijn bestemming in de San Salvator-gemeenschap in Orthen. Daar wordt hij als priester verliefd en komt daardoor in conflict met het

celibaat. Uiteindelijk legt hij de priesterkleren neer en trouwt met zijn grote liefde. Hij moet nu als pastoraal werker verdergaan. Ook in Orthen is hij geliefd bij de gelovigen: hij toont zich opnieuw als een mensenmens, begaan met iedereen die een luisterend oor of een andere vorm van hulp nodig heeft.

Conflicten tussen de gemeenschap van San Salvator en het bisdom laaien steeds weer op tot die gemeenschap buiten de kerk gezet wordt. Bisschop en kerkgemeenschap denken totaal verschillend over hoe de kerk zou moeten functioneren.

Wim de Bekker intussen bekommert zich vooral om de mensen die dat het hardst nodig hebben, de losers in de samenleving en dat doet hij goed. Tot op hoge leeftijd helpt hij iedereen.

Kort nadat het boek is uitgekomen, is Wim de Bekker overleden, net geen honderd geworden.

Een kleine kritische noot: waarom steeds weer die jaartallen? Soms krijgt een persoon in het boek meer dan eens geboorte- en sterfjaar achter de naam. Ondanks dit kleine 'leed' is het boek zeer de moeite waard. Het behandelt niet alleen het leven van Wim de Bekker, maar geeft ook een mooi beeld van de grote veranderingen in de maatschappij en dus ook in de katholieke wereld.

Frans van Gaal, *Wim de Bekker* is uitgegeven door Aldus Uitgevers. Het boek met tal van illustraties is te koop bij Heinen en kost € 22,50.

Unne weij

Ik kwam onlangs op Facebook een leuk leesplankje tegen, op de pagina 's-Hertogenbosch zoals het was. Daarop stonden de volgende woorden: epke, nutje, kètje, jungske, meske, wefke, ouwe, fikkie, boerèke, lemmeke, joekel, bukske, unne weij, schijtert, hukske, dufke, schèpkes, en dat alles werd besloten met de tekst: Leesplenske: Bosch veur beginners...

De woorden en hun spelling

Een interessante verzameling Bossche woorden, en ik kan het alleen maar toejuichen wanneer er aandacht aan het Bossche dialect wordt geschonken en er op Facebook flink wordt gereageerd op een dergelijk bericht. Maar er is ook een aantal opmerkingen te maken op deze woordenlijst. Afgebeeld zijn een aap, noot, kat, jongen, meisje, een iets ouder meisje, een oude man, een brandend vuur, een boerenjongen, een lammetje, hond, bok, weide, weer een hond, duiventil, duif en vier schapen. Vooral mensen in verschillende levenstadia en veel tamme dieren dus. Een iets ouder meisje dat met een pop zit te spelen, zou ik niet een wefke noemen. En een hond kan een joekel genoemd worden, maar is schijtert een Bosch woord voor een hond? Een schijtert is een bangerik, zou ik denken. Vooral opvallend is dat er veel verkleinwoorden worden gebruikt waarbij de klinker in het zelfstandig naamwoord verandert. Dat verschijnsel komt voor in de Oost-Brabantse dialecten en daarnaast ook in Oost-Gelderse en Limburgse dialecten. Het fenomeen wordt umlaut genoemd, een klankverandering ten gevolge van het toevoegen van een uitgang die van het woord een verkleinwoord maakt. Zo wordt een jong een jungske, een noot een nutje, een kat een kètje, een lam een lemmeke, een bok een bukske en een aap een epke. Het leesplankje is qua woordvormen zodoende niet erg gevarieerd maar het laat wel uitdrukkelijk de afwijkingen van het Bosch ten opzichte van het Nederlands zien.

Op de tweede plaats zien we enkele vreemde spellingswijzen: de è wordt voor de open e gebruikt, zoals in kètje, en dat is een klinker die in het Bosch lèkker vèt klinkt. Maar waarom hetzelfde spellingsteken ook gebruikt wordt in boerèke voor boertje is mij een raadsel. In dat woord klinkt die è immers als een sjwa oftewel een stomme e. En waarom epke niet het accentteken krijgt maar schèpkes

wel is mij een tweede raadsel. Misschien bevat het leesplankje niet alleen Bosch veur beginners, maar ook Bosch deur beginners?

Het woordgeslacht

Wat me verder opviel, is het lidwoord bij unne weij. In het Nederlands maken we onderscheid tussen onzijdig woordgeslacht en mannelijk of vrouwelijk woordgeslacht. Dat onderscheid bepaalt de keuze tussen het of de, die we bepaalde lidwoorden noemen. Bij huis (onzijdig) hoort het, en bij hond (mannelijk) en kat (vrouwelijk) hoort de. Het onbepaalde lidwoord is altijd een: een kat, hond of wei. Maar in de dialecten maken we onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk woordgeslacht: unnen boer en un boerin met onbepaald lidwoord, en den boer en de boerin met bepaald lidwoord. Lidwoorden bij mannelijke woorden krijgen dus uitgangen. Op het leesplankje zien we unne weij, het onbepaald lidwoord met uitgang. Maar wei is een vrouwelijk woord, in het Nederlands en in onze dialecten, en dat is het al eeuwenlang. Unne weij had dus un weij moeten zijn (je kunt je ook nog afvragen waarom dit woord als enige een lidwoord gekregen heeft op het leesplankje).

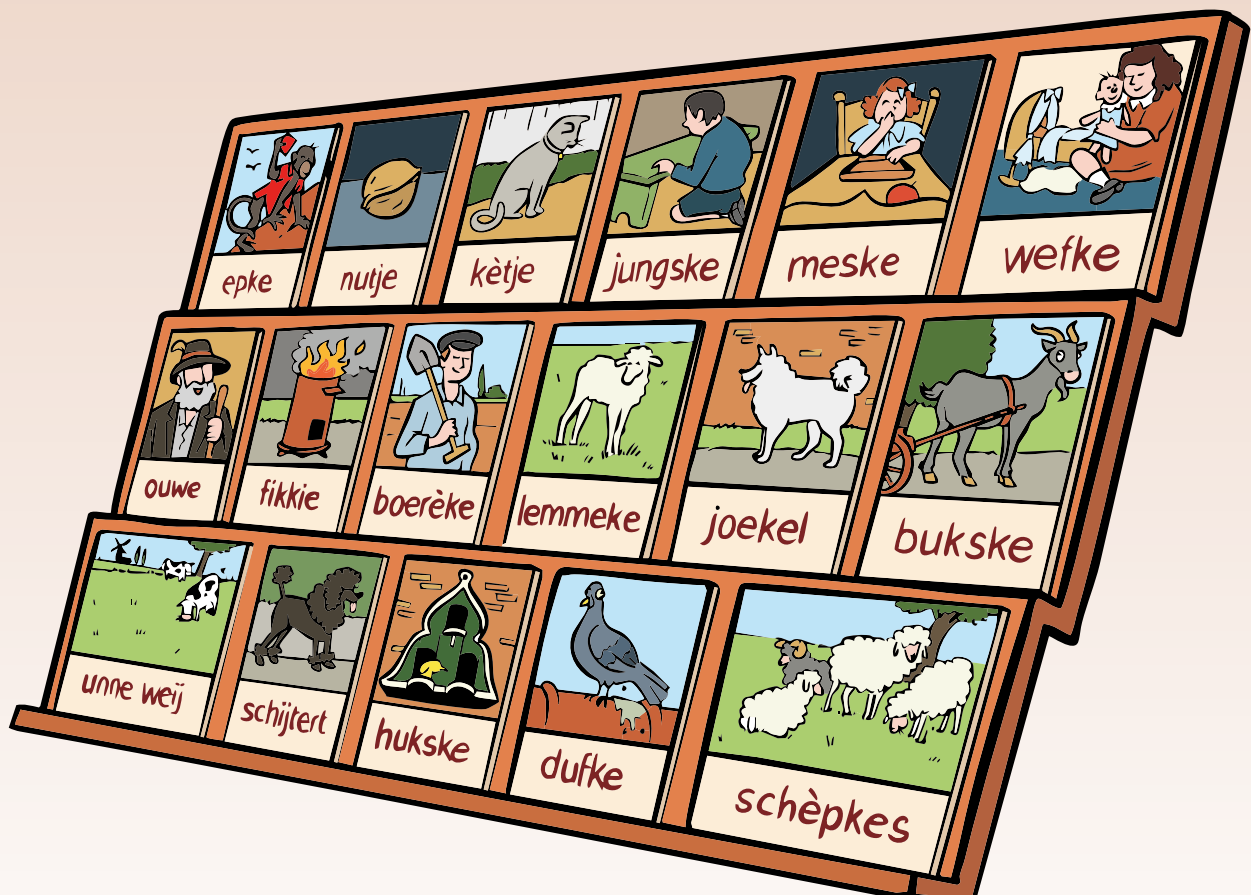
Nu staat nou net het Bossche dialect wel bekend als een van de Brabantse dialecten waarin het woordgeslacht nogal eens anders wordt toegepast dan de dialectregels voorschrijven. Daarbij gaat het niet alleen om vrouwelijke lidwoorden bij mannelijke woorden (un hond in plaats van unnen hond, zodat het dialect meer op het Nederlands gaat lijken), maar ook om mannelijke lidwoorden bij vrouwelijke woorden (unne kat in plaats van un kat, zodat het Bosch juist minder op het Nederlands gaat lijken; daarom noemen we dit ook wel een hyperdialectisme).

Ook in het Nederlands zien we de laatste tijd veel ander gebruik van lidwoorden (en dus woordgeslacht) dan de taalregels voorschrijven. Een bekend voorbeeld is 'de meisje, die meisje', dat mogelijk is voortgekomen uit het Nederlands van immigranten die het Nederlands als tweede taal leerden (en woordgeslacht leren is moeilijk, denk maar aan de lessen Duits op school! Is het der, die of das Verkehr?), maar dit verschijnsel komt ook steeds vaker in taalgebruik van jongeren die het Nederlands thuis als moedertaal geleerd hebben. Het lijkt erop dat zulke 'fouten' deel uit gaan maken van taalgebruik waaraan een bepaalde culturele identiteit wordt verbonden: het hoort bij stoere taal, straattaal, hippe taal. En misschien zijn het wel de eerste tekenen dat het Nederlands langzaam

het verschil tussen de- en het-woorden gaat verliezen. Het Engels, een taal die nauw verwant is aan het Nederlands, heeft ook alleen maar the-woorden.

Zo kunnen de woordvormen zoals unne weij op het leesplankje ook een teken zijn dat de Brabantse dialecten aan het veranderen zijn: als je Bosch wilt spreken, gebruik je de typisch Brabantse uitgangen, dus unne in plaats van un, om te laten horen dat je plat kunt praten. En ik herhaal tot slot nog maar eens: keimooi dat er aandacht aan het Bossche dialect is besteed met dit leesplankje!

Bron:
Kristel Doreleijers, Marjo van Koppen & Jos Swanenberg (2021). De dynamiek van geslachtsmarkering in de Noord-Brabantse dialecten. *Taal en Tongval* 72-1, p. 69 – 116.

De plassen van 's-Hertogenbosch en Stedelijke ontwikkeling ⁽¹³⁾

Na de uitstapjes naar Hintham en Orthen, wordt in dit deel de blik gericht op een bijzondere wijk, Siberië.

De naam Siberië in Nederlandse woonwijken en buurtschappen verwijst historisch vaak naar afgelegen, kille of arme locaties. De voormalige volksbuurt Siberië of Siep in 's-Hertogenbosch (bij de Vogelwijk/Orthenpoort) is inmiddels gesaneerd, maar er is wel een heel verhaal over te vertellen...

De benaming de Siep in 's-Hertogenbosch verwijst oorspronkelijk naar een gebied waar industriële en afvalfuncties lagen buiten de stadsgrenzen, destijds weinig aantrekkelijk om te wonen. Het was een plek voor opslag van afval, handel en gemeentelijke diensten. Pas later kwamen er woonhuizen. Enerzijds werd er de verwerking en opslag gedaan van fecaliën, maar daarnaast was het terrein ten noorden van de Dieze ook een stortplaats voor

De overige belangrijkste historische en geografische locaties met de naam Siberië in Nederland zijn:

- Hoogeveen (Drenthe): een buurtschap/gehucht nabij Nieuw Moskou, zo genoemd vanwege de afgelegen ligging.
- Liessel (Noord-Brabant): een deel van de Liesselse Peel, dat in de crisisjaren door werklozen Siberië werd genoemd vanwege de afgelegen en barre omstandigheden bij de veenafgraving.
- Overloon (Land van Cuijk): een buitengebied dat wordt aangeduid als Siberië.
- In veel gevallen zijn deze locaties vernoemd in de negentiende eeuw, rond de Krimoorlog, of tijdens crisisjaren in de twintigste eeuw, waarbij de afgelegen ligging werd vergeleken met het koude, verre deel van Rusland.

Situatieschets grondaankoop nr. 1, sectie A gedeelte van nr. 862, door de Gemeente van N.V. DULI. Maart 1943. De spoorweg richting Nijmegen ingetekend. Ook is de omgelegde Vliertse Wetering te zien links van de spoorlijn. Foto: Erfgoed 0064039.

stadsafval, wat op dat moment de gewoonte was. Leuk is wel te benoemen dat de wagens, die de fecaliën kwamen ophalen, in onze stad Boldootkarren werden genoemd.

Er vestigden zich vanaf circa 1882 ook bedrijven zoals Hans Mulder & D. Hoedemakers (paardenslachterijen) en een creosoteerbedrijf.

Erste ophoging, aanleg spoorweg en haven

Op 6 oktober 1919 is een besluit genomen omtrent verkoop van grond aan de NV IJzerconstructiefabriek "Nederland", die een hoofdvestiging heeft in Tilburg. Het perceel gemeentegrond werd aan de noordzijde begrensd door het deel van de spoorweg 's-Hertogenbosch - Nijmegen en ten oosten door het deel van de Ortheneseweg, totaal groot 6 hectare. Het oostelijk deel dat ongeveer dezelfde grootte had, werd op dat moment nog niet opgehoogd.

Hulpkerkjes van parochie Sint-Pieter voor de bewoners van de Vogelwijk en het woonwagenkamp. Pastoor De Kroon met enkele kinderen. 3 februari 1933. Foto: Erfgoed 0033494.

Tevens wordt in de koopovereenkomst vastgelegd dat er een spoorweg op het terrein zal worden aangelegd, afgeleid van de spoorlijn 's-Hertogenbosch - Nijmegen. De aanleg van de spoorbaan gebeurt op kosten van de gemeente 's-Hertogenbosch. Het onderhoud van de baan, sporen en wissels geschiedt ook door de gemeente; de kosten daarvan worden voor de helft gedragen door de koper. De spoorbaan, met de daarop aan te leggen werken, blijft eigendom van de gemeente, het gebruik ervan zal gemeenschappelijk zijn, door de gemeente en door de koper van het terrein. Een gedeelte van het terrein, door de koper aan te wijzen (3,5 hectare), zal door de gemeente voor rekening van de koper worden opgehoogd tegen de kostprijs, verhoogd met 10%.

Het terrein, benodigd voor een nabij de verkochte grond ontworpen haven, wordt door de gemeente bepaald en beschikbaar gesteld. De koper mag daarop een haven aanleggen, die eigendom blijft van de gemeente. Hij moet wel ongehinderd andere scheepvaart in de haven toelaten. Ook mogen geen havengelden in rekening worden gebracht. De koper heeft de bevoegdheid de voor laden en lossen benodigde machines en machinerieën op te richten en aan te brengen, zonder de publieke weg te belemmeren.

De koper mag de uit de uitgraving van de haven voortkomende grond, uitsluitend gebruiken tot ophoging van het door hem van de gemeente gekochte terrein.

De weg vanaf de Orthenseweg langs de nieuwe haven en doorlopend naar de kade van de insteekhaven waar de fecaliënverwerking plaatsvindt, wordt opgehoogd met het uitgegraven zand van de nieuwe haven. Dit is uiteindelijk niet voldoende, daarom wordt dit verder verhoogd met zand dat later wordt aangevoerd.

Achterzijde Paschalishuis, gezien vanaf de Vogelwijk. 27 oktober 1939. Foto: Erfgoed 0034751.

Het door de koper aangewezen terrein van 3,5 hectare waarop de nieuwe fabriek zal worden gebouwd, wordt verhoogd met zand uit de Maas.

Uit de Maas wordt door middel van een zuiger zand gewonnen voor verdiepen van de vaargeul. Dat zand wordt via lichters naar de nieuwe haven gebracht en via een daar liggende zuiger verspreid over het aangewezen terrein en de nieuwe weg.

De totale ophoging tot drie meter heeft een hoeveelheid zand gekost van 210.000 m³. De ophogingen vonden plaats in 1920. Enige jaren later is de methode ook gebruikt voor het Veemarktterrein en de wijk het Veemarktkwartier. Rond 1930 wordt deze manier van werken, met zand uit de Maas, toegepaste op het project de Vliert dat een van de grootste projecten in 's-Hertogenbosch is geweest. Het aanlanden gebeurt vanuit dezelfde haven.

Kapelaan Van den Biggelaar (Sacramentskerk) met kinderen. RK hulpkerk voor bewoners woonwagenkamp Siberië en de Vogelwijk. Circa 1938. Foto: Erfgoed 0001759.

Groepsfoto bij gelegenheid feestavond vereniging De Vriendenkring van de Vogelwijk in het Paschalishuis. 5 februari 1949. Foto: Erfgoed 0015900.

Bouw grote fabriek

Na deze ophogingen kan gestart worden met de bouw van de fabriek voor NV IJzerconstructiefabriek "Nederland". Het is voornamelijk een ijzerconstructie gebouw met een neorenaissance gevel. Helaas beschikt het archief van Erfgoed niet over een foto hiervan. De fabriek heeft voor verschillende openbare werken, zoals brugconstructies, materiaal geleverd met als voorbeeld diverse bruggen over het Amsterdam-Rijnkanaal. Meer belangrijke leveringen waren aan het Departement van Koloniën voor negen bruggen van zestig meter, aan de Nederlandse Spoorwegen een brug aan de Weesperpoort te Amsterdam alsmede een brug bij Sittard.

De gemeente 's-Hertogenbosch hoopte dat deze onderneming de start was van een flinke toename van industrieondernemingen. Men schreef zelfs de Nederlandse Spoorwegen aan omtrent de laagste inschrijving van de

"Nederland", of die aan haar gegund kon worden, daar dit van enorm belang was voor de werkgelegenheid in 's-Hertogenbosch.

Men gaat een terrein inrichten op Siberië voor de woonwagenbewoners en ook voor woonboten in de Dieze

Verdere ontwikkeling

Op 26 september 1928 rapporteert de directeur Gemeentewerken aan B&W dat er een bespreking is geweest met notaris M. Eysken betreffende overneming van de terreinen met de opstal van de fabriek der N.V. IJzerconstructiefabriek "Nederland". Dit i.v.m. een mogelijk faillissement dat op korte termijn kan plaats vinden. Dit faillissement ontstaat door de algemene maatschappelijke en economische malaise wat een zeer nadelig effect heeft op de orderportefeuille.

Het totale terrein van de N.V. is groot 6.29 hectare waarvan ongeveer drie hectare al in het verleden is verhoogd. De notaris onderzoekt nu de mogelijkheid dat de gemeente

Door geallieerde pioniers gelegde spoorbrug over de rivier. Op de achtergrond links de Vogelwijk, rechts daarvan de Citadel kazerne. 30 december 1944. Foto: Erfgoed 0024012.

het terrein overneemt. Wil men het terrein langs de Orthenseweg, dat nog niet is opgehoogd, overnemen, dan zal men ook rekening moeten houden met het omleggen van de Vliertse Wetering. Tevens merkt de directeur Gemeentewerken op: als men dit toch besluit te doen, dat men dan een terrein in bezit krijgt dat geen hoge waarde heeft. Dit komt door de ligging nabij een vuilnisbelt met compost- en beerverwerking, met een ijzerfabriek en dat men rekening moet houden met de buurt Siberië die niet zo hoog aangeslagen is.

Uiteindelijk wordt er aan de combinatie-Suyling een voorstel gedaan, dat zij het bouwterrein kan overnemen en de opdrachtgever zal zijn voor de ophoging van het terrein van drie hectare waarvoor 170.000 m³ ophoogzand nodig is. De gemeente zal dan zelf de demping van de oude Vliertse Wetering voor haar rekening moeten nemen waarvoor 30.000 m³ nodig is.

Hulpkerkje parochie Sint-Pieter voor bewoners van de Vogelwijk en het woonwagenkamp. Het kamp direct achter de kerk. Rechts op de hoek pastoor De Kroon. 2 maart 1933. Foto: Erfgoed 0033495.

Op 13 april 1932 wordt door B&W aan de gemeenteraad gerapporteerd dat de combinatie-Suyling zich heeft teruggetrokken. Uiteindelijk komt er een nieuwe combinatie in zicht bestaande uit de heren J. van Dun en P.J. van Liempt. Deze wordt omgezet in een rechtskundige combinatie van de N.V. Duli. De woonwijk zal naar deze naam de Duliwijk genoemd worden, een naam die nu nog bestaat. De ophoging vindt plaats op dezelfde wijze als bij de Vliert, met zand uit de bedding van de Maas. In een latere fase neemt de combinatie zelfs het terrein en opstal over van de N.V. IJzerconstructiefabriek "Nederland". Ook is ze verantwoordelijk voor de vestiging van de Schoenfabriek van Yvo van Haren. De Duli-onderneming zorgt uiteindelijk na de Tweede Wereldoorlog voor bebouwing van de grond met zogenaamde Kossel-woningen.

Omleggen Vliertse Wetering

In een brief van 4 februari 1931 van de directeur Gemeentewerken aan B&W wordt voor het eerst gesproken over een daadwerkelijke stadsuitbreiding ten noorden van de wijk de Muntel, die dan al geheel gerealiseerd is. Ik haal een tekst aan die voor deze nieuwe wijk en ook voor de nu besproken wijk Siberië van belang is:

"Voor de ophoging benoorden de Muntel is als eerste voorwaarde nodig de omlegging van de Vliertse Wetering en zoals U bekend is, werd daarover reeds in 1928 principieel met het polderbestuur van de Vliert onderhandeld en overeenstemming verkregen. Dit zal dus naar alle waarschijnlijkheid in de allernaaste toekomst moeten worden gerealiseerd."

Voor de afleiding van de wetering zijn twee methodes: benoorden de spoordijk en bezuiden. De eerste methode is niet doorgegaan omdat gemeend werd dat dit technisch bezwaarlijk en financieel te kostbaar zou zijn. Moet er echter worden gewerkt volgens het al principieel door het polderbestuur aanvaarde plan, dan zou de wetering vanaf het viaduct, onder de lijn Nijmegen - 's-Hertogenbosch benoorden de Muntel gelegen, af moeten lopen langs de voet van de spoordijk, waardoor aansluiting van de ophoging voor de wijk de Vliert tegen die dijk niet mogelijk is. Daarna met een brede duiker onder de Orthenseweg door en vervolgens de spoordijkvoet volgend tot aan het viaduct in de dijk op Siberië. De nieuwe wetering loopt dan door tot de Dieze / Zuid-Willemsvaart en wordt via een gemaal opgepompt in de Zuid-Willemsvaart. De laatste methode wordt uiteindelijk ook uitgevoerd, vooraf aan het opspuiten van de wijk de Vliert.

Inzegening noodkerkje in de Vogelwijk door mgr. Diepen. 4 maart 1933. Foto: Erfgoed 0026250.

De Dieze. De plaats waar de nieuwe brug over de rivier zal komen. Gezicht op de noordelijke oever. Industrie op het terrein Siberië met Werfpad, Vaaltweg en Houtpad. 9 maart 1939. Foto: Erfgoed 0029650.

Tevens kan het oude traject van de wetering, lopende langs de Orthenseweg, en het niet opgehoogde perceel naast het perceel van de N.V. IJzerconstructiefabriek "Nederland" worden gedempt. Dit laatste is ook gebeurd en op dit gedempt langgerekte perceel is de bebouwing in de stijl van de jaren 1930 gecreëerd, zoals die er nu nog nagenoeg aanwezig is.

Verwikkeling rond vestiging woonwagengkamp

Bij het bastion is rond 1926 nog steeds een woonwagengkamp gevestigd. In de gemeente 's-Hertogenbosch ontstaat een politieke stroming die vindt dat dit kamp het kenmerkend deel van de vestingstad ontsiert. Dit standpunt wordt overgenomen door B&W en de raad van 's-Hertogenbosch.

Ook kwam er een beweging op gang om de 'onaangepaste' bewoners van krotten in de binnenstad, op een of andere manier op een geclusterde wijze te huisvesten.

Hiervoor is in eerste instantie het idee ontstaan van een plaats voor beide groepen. Dit was een plek langs de Engelseweg. Uiteindelijk is dit plan niet doorgegaan, daar grote kosten gemaakt moesten worden voor ophoging van het terrein en het maken van behuizing op die plaats.

Tegelijkertijd komt er een nieuwe wetgeving van kracht die de gemeentes in het land meer sturende functies geeft voor het huisvesten van woonwagens en woonschepen. Dit wordt door de gemeente 's-Hertogenbosch voortvarend opgepakt.

Men gaat een terrein inrichten op Siberië voor de woonwagengewoners en ook voor woonboten in de Dieze, zodat zij daar geclusterd bij elkaar moeten staan en liggen en niet meer op diverse plaatsen in gemeente of langs openbare wegen of in kanalen in de gemeente.

Het terrein zal een vijftiental stallingplaatsen en een privaatinrichting met twee wc's omvatten. Ook zal er een stallingplaats voor de paarden moeten worden gecreëerd. Het terrein zal van een verharding moeten worden voorzien. Ook zal er rond het gehele terrein een afrastering van betonschuttingen moeten worden aangebracht. Daarnaast wordt er gedacht aan een aan de randen van het terrein Siberië te maken afgesloten weideplaats voor de paarden. De totale kosten voor deze inrichting zullen dan f 2550,- bedragen. In de loop van 1928 wordt het woonwagengkamp geopend.

Luchtopname van gedeelte terrein Siberië, dat deels verdwijnt voor de bouw van de Diezebrug. 25 september 1939. Foto: Erfgoed 0046027.

Het woonwagenkamp met aan overzijde Dieze: Grasso, gashouder en Veemarkt. 10 juli 1939. Foto: Erfgoed 0029855.

De Vogelwijk

Ik haal nu een deel van een nota van 14 juli 1928 aan, gezonden aan de Gemeenteraad door B&W. Deze nota is uiteindelijk ook de aanleiding voor en het besluit om een aparte wijk in te richten: de Vogelwijk. De nota geeft ook een tijdsbeeld van hoe men over deze zaken dacht!

“In die jaren, waarin het centraal woningbeheer met de exploitatie van een duizendtal woningen is belast, is ons steeds meer en meer gebleken, dat bij de verhuring allergrrootste moeilijkheden worden ondervonden met die gezinnen, welke ten aanzien der bewoning blijkbaar niet aan de minimumeisen kunnen voldoen. De positie ontwikkelde zich hier en elders aldus, dat de gemeente steeds genoopt zag om aan gezinnen, die feitelijk in een normaal bouwblok niet kunnen wonen, toch onderdak te verschaffen. Theoretisch mag er in zulke gevallen onder de tegenwoordige omstandigheden geen huisvesting verstrekt worden, omdat deze hulp aan één gezin vaak deprimerende invloed heeft op de bewoners van een

Briefhoofd van de N.V. IJzerconstructiefabriek “Nederland” als eerste gevestigd op het opgehoogde industrieterrein Siberië.

gehele straat en voor de gemeenschap. De belangen van een gehele groep gaan boven die van de enkeling. Praktisch is echter de gemeente wel gedwongen aan dergelijke gezinnen een woning te verhuren in normale blokken, bij wijze van proef.

In sommige gevallen slaagde zulk een proef; in andere gevallen waren deze bewoners een grote last voor hun onmiddellijke omgeving bestaande uit zeer fatsoenlijke arbeidersgezinnen. Zij oefenden een zeer schadelijke invloed uit. Geenszins willen wij ontkennen, dat er voor de overheid aanleiding bestaat om zich het lot van dergelijke gezinnen, hoe zeer ook eigen tekortkomingen oorzaak van hun toestand zijn, aan te trekken. Maar wij menen dat deze hulp zo moet zijn, dat hiervan praktisch resultaten zijn te verwachten en dat zij niet mag leiden tot het neerdrücken van een grote groep ingezetenen. In zeer veel gemeentes zoekt men de goedwillende gezinnen te beschermen door dergelijke bewoners onder te brengen in een bepaalde groep woningen en door over de bewoning controle uit

Briefhoofd van de Machinefabriek Hercules die onder andere gevestigd is op het industrieterrein Siberië.

Kaart met erop aangegeven het traject van de omgelegd Vliertse Wetering. Bij de aanleg van de wijk Noord is deze wetering als afwateringsfunctie komen te vervallen. Noord kreeg zijn eigen afwatering door middel van kanalen rond de afzonderlijke wijken.

te oefenen. Die woningen worden op een zodanige plaats gebouwd en zijn van een dergelijke inrichting, dat de bewoners er dagelijks aan worden herinnerd, dat het zaak is hun tekortkomingen aan te vullen en te bewijzen, dat opnemng in een normale behuizing mogelijk is."

In het deel hiervoor over woonwagens heb ik al aangegeven dat het idee was om deze te huisvesten langs de Engelseweg, wat uiteindelijk niet is uitgevoerd.

Kaart met erop aangegeven (in donkerrood) het deel van het eerste opgehoogde industrieterrein Siberië waarop de N.V. IJzerconstructie-fabriek "Nederland" was gevestigd. Ook is ingetekend de tijdelijk spoorverbinding voor genoemde fabriek en de gemeente 's-Hertogenbosch.

Uiteindelijk wordt de eerste groep van mensen gehuisvest op het terrein bij Siberië naast het al ingerichte woonwaggenkamp. Er wordt een afscheidingsmuur gemaakt tussen het terrein waarop deze bijzondere eerste woningen worden gebouwd en het bestaande fabrieksterrein. Direct bij aanvang wordt er meer ruimte gecreëerd om een eventuele tweede groep te kunnen huisvesten.

Ook komt er een klein kerkje voor de bewoners van de Vogelwijk en in de loop van de tijd wordt er ook een complex gebouwd met daarin opgenomen een kleuterschool, een lagere school voor meisjes en een voor jongens en een gymnastieklokaal. Tevens wordt een soort patronaatsgebouw gecreëerd voor de kleine gemeenschap.

Ook is er lange tijd een permanente politiepost geweest om in geval van onrede of dergelijke, direct te kunnen optreden en ook om een soort reducerende sfeer te creëren.

Slotopmerking

Alle bebouwing die na de Tweede Wereldoorlog op Siberië is gerealiseerd, heb ik buiten beschouwing gelaten. Dit te ver zou voeren voor de kennismaking met de wijk Siberië. **B**

Werkgroepen

Ontvlechting Maas en Waal

Een van de oorzaken van de vele overstromingen die 's-Hertogenbosch en omgeving door de eeuwen troffen, was de gemeenschap die de rivieren Maas en Waal hadden bij Sint-Andries en bij Slot Loevestein. Op het moment dat het vermogen van de Waal ontoereikend was om het aangevoerde water en/of ijs te verwerken, stroomde het via het Kanaal van Sint-Andries of de Heerewaardse Overlaat in de Maas. Daar leidde het bij de Maasdorpen als Lith, Alem, Maren en Kessel tot dijkdoorbraken en overstromingen. Het water liep door de polders richting 's-Hertogenbosch.

Behalve het water van de Maas bereikte ook het Beerse Maaswater de stad. Als afwatering van het water via de Dieze op de Maas onmogelijk was door de hoge waterstand van de Maas dan verergerden de problemen. Immers vanuit het zuidoosten bereikte de Aa de stad en vanuit het zuiden de Dommel. Deze riviertjes monden samen uit in de Dieze die vervolgens afwaterde op de Maas. Indien de afvoer belemmerd werd, stroomde het (Beerse) Maaswater westwaarts over het Bossche Veld om via de Baardwijkse Overlaat bij Waalwijk af te wateren. Bij kasteel Loevestein

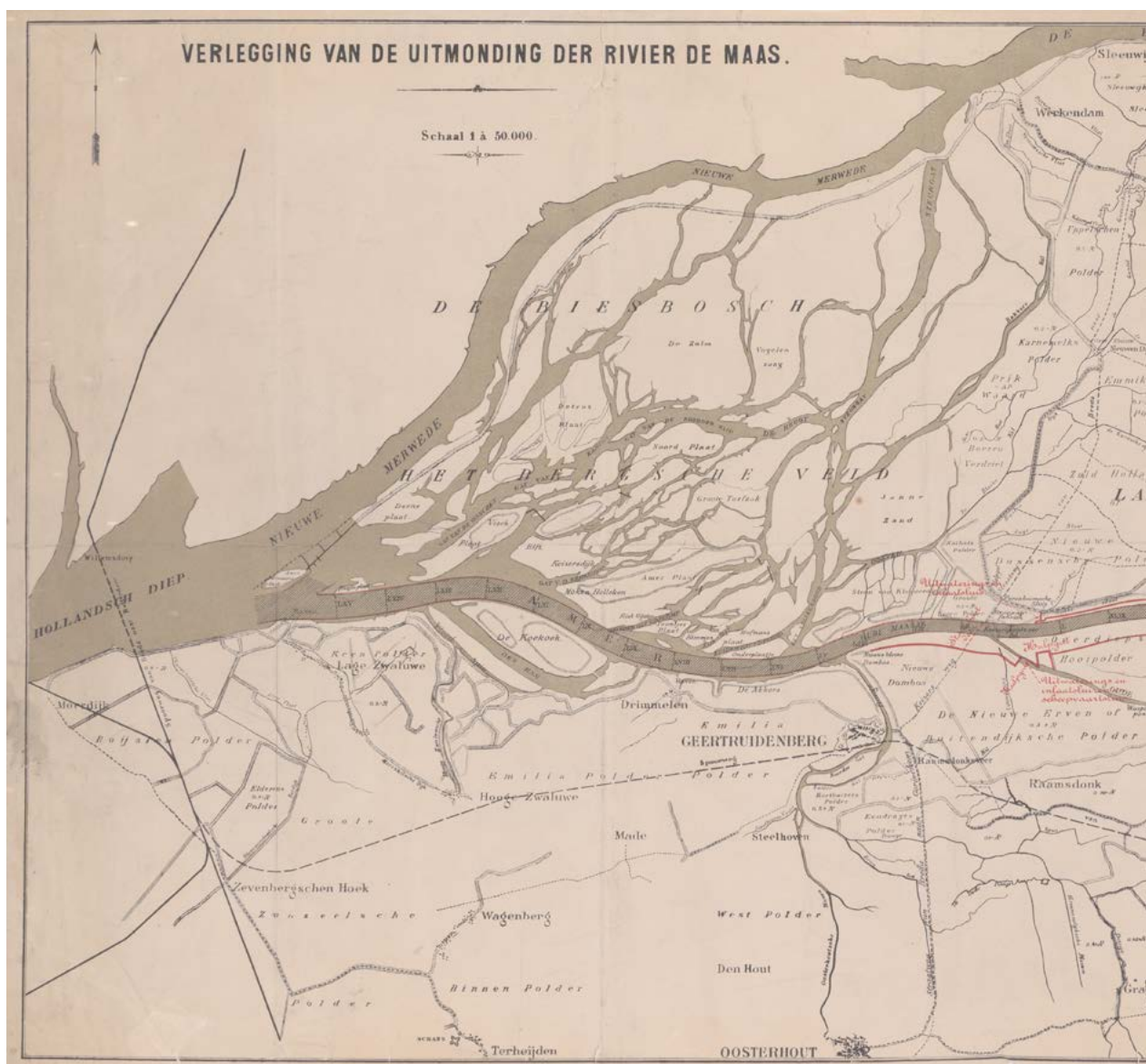
kwamen Maas en Waal wederom samen maar ook daar kon de afvoer van de Maas belemmerd worden bij een hoge waterstand op de Waal. Het water van de Dommel en de Aa stroomde over de kades van deze waterlopen en de daarin uitstromende beekjes en vergrootte zo het overstroomde gebied.

Negentiende eeuw

Het duurde tot halverwege de negentiende eeuw voordat men vanuit Rijkswaterstaat ging inzien

Kaart van het Midden-Nederlandse rivierengebied met Rijn, Waal en Maas, midden zeventiende eeuw, BHIC.

Verlegging van de Maasmond. Foto: BHIC 343-001831.

dat het noodzakelijk was dat de Maas en Waal ieder een eigen uitmonding naar zee kregen. De waterstaatkundige C.R.T. Krayenhoff pleitte hier al in 1823 voor maar de tijd was hiervoor toen nog niet rijp. Het principe van zijdelingse afwatering, dat wil zeggen via een systeem van overlaten, genoot bij de meeste deskundigen nog de voorkeur. Het handelde dan ook om een uiterst complexe materie waarvan de oplossing grote financiële investeringen vroeg.

Toen na 1850 een nieuwe generatie waterstaatsingenieurs afstudeerde, veranderde het paradigma. J.H. Ferrand en J. van der Kun publiceerden in 1850 een rapport waarin zij pleitten voor een eigen riviermonding voor de grote rivieren in zee. Hiervoor was een systematische verbetering van de rivierlopen een vereiste. Het project dat als eerste ter hand werd genomen was de aanleg van de Nieuwe Merwede, een kanaal van 21 kilometer dat gegraven werd van 1861 tot 1874 vanaf Werkendam tot aan het

Hollands Diep. Dit kanaal diende het water van de Boven-Merwede sneller af te voeren.

Werk aan de Maas

Inmiddels werd er ook al gewerkt aan verbeteringen in het stroomgebied van de Maas. In Noord-Brabant en Gelderland werden er in 1851 en 1852 diverse dwarskribben aangelegd tot verbetering van de ondiepten in de riviervakken beneden Grave. Ook werd een leidam gelegd beneden het Fort Crèvecoeur aan de mond van de Dieze. Hierdoor werd zowel de in- als uitgang van de Dieze

Vervaardigd op last van het Ministerie van Waterstaat Handel en Dijderheid

verbeterd alsmede de waterstand op de Maas langs de Diezemonde. In 1852 werd de mond van de Dieze verlegd tot aan de normale oever van de Maas. Dit kwam de scheepvaart ten goede. Daarnaast verwachtte men dat het uitbaggeren van de Diezemonde voor de Maas niet meer jaarlijks nodig was.

Na het aanbrengen van de bovenvermelde verbeteringen kon de afsluiting van de open verbinding tussen Maas en Waal bij Sint-Andries besproken worden, een volgende stap op weg naar de scheiding van Maas en Waal.

Spotprent op de Wet op de verlegging van de Maasmond, Rijksmuseum RP-P-OB-90.314.

Deze afsluiting was eerder geadviseerd door ingenieur Johannes G.W. Fijnje (1822-1900) en zoals vermeld in 1850 overgenomen door de inspecteurs Ferrand en Van der Kun. In januari 1883 werd de Wet op de verlegging van de Maasmond aangenomen. De Brabanders moesten hier wel diep voor in de buidel tasten, naast een bijdrage van een miljoen gulden van de provincie diende ook het *Waterschap tot bevordering der verbetering van de waterstaats-toestand in het noordoostelijk deel van Noord-Brabant* twee miljoen gulden bij te dragen. Bijdragen die elders in het land voor waterstaatkundige verbeteringen niet gevraagd werden door het Rijk. De werkzaamheden konden beginnen, de Bergse Maas werd gegraven en kreeg een lengte van 24,5 kilometer. Bij Geertruidenberg mondde de Bergse Maas uit in de Amer en vervolgens in het Hollands Diep. Bij Andel werd de Maas afgedamd, op die plaats vond op 18 augustus 1904 de feestelijke opening plaats van de nieuwe Maasmond door koningin Wilhelmina en prins Hendrik.

Het water van de Maas stroomt naar de Bergsche Maas achter de brug bij Heusden stroomafwaarts gezien. BHIC DCVAR-001002.

Normalisatie

Helaas waren de problemen hiermede niet geheel opgelost. Vanaf Lith stroomopwaarts leverde de nieuwe Maasuitmonding minder resultaat op dan verwacht. Nadat er in 1920 en 1926 opnieuw grote rivieroverstromingen door hoge waterstanden op de Maas veroorzaakt werden, vroeg de regering aan Cornelis Lely om een verbeteringsplan op te stellen. Uiteindelijk

leidde dit tot de normalisatie van de Maas waarbij het traject van de rivier tussen Grave en de Blauwe Sluis door bochtafsnijdingen verkort werd van 56,5 naar 37,5 kilometer. Daarnaast werd een stuw aangelegd bij Lith en werden enkele kleinere verbeteringen uitgevoerd. Na uitvoering van deze werkzaamheden kon in 1942 de Beerse Overlaat worden gesloten. B

Het plaatsen van het monument bij Andel ter gelegenheid van de opening van de nieuwe Maasmond in 1904, BHIC DCVAR-001038.

Nieuws uit het Kruithuis

Museum Kruithuis is niet alleen een museum waar je door een belangrijk stuk geschiedenis wandelt. Elk jaar is er een nieuwe tentoonstelling rond het thema water.

Daarnaast worden er tal van activiteiten georganiseerd. De nieuwe wisseltentoonstelling heet *40 jaar varen op de Binnendieze*. In 1986 begonnen vrijwilligers met vaartochten op onze binnenstadsrivier. Aanvankelijk gebeurde dat met bomers, die tegelijk een verhaal vertelden. De eerste tochten waren kort, er was maar weinig water bevaarbaar. Later wordt het varen geprofessionaliseerd en dan komen er elektrische bootjes. Nu horen vaartochten op de Binnendieze tot de topattracties van onze stad.

Over die veertig jaar gaat de tentoonstelling: met historische foto's, kaarten en filmbeelden zie je hoe een tochtje de

Binnendieze uitgroeide tot een van de dingen die je gedaan moet hebben in 's-Hertogenbosch. De tentoonstelling kijkt niet alleen terug, maar ook vooruit en laat zien welke rol het water blijft spelen in de toekomst van de stad.

De wisseltentoonstelling 40 jaar varen op de Binnendieze is te bezichtigen tot 31 december 2026.

De soldaat laat zich zien in Museum Kruithuis

Sinds zaterdag 18 april is in Museum Kruithuis een replica van het tenue met kuras van een soldaat uit de Tachtigjarige Oorlog te zien. Op die dag liet een re-enactmentgroep uit Bergen op Zoom zien hoe een en ander er aan toeging in de tijd van de Opstand. Ook de Bossche Stadspijpers traden er op.

Het Bossche Kruithuis is het enige overgebleven kruitmagazijn uit de Tachtigjarige Oorlog in Nederland.

Een unieke plek om naar een goed verhaal te luisteren over die tijd in de Zuidelijke Nederlanden. En over de hoofdrol die water speelt in en bij de vesting 's-Hertogenbosch.

Op je tocht door het bijzondere gebouw kom je de soldaat vanzelf tegen.

Losse activiteiten

Naast de twee grote zaken organiseert Museum Kruithuis losse activiteiten.

Zo kun je op 23 mei naar een optreden kijken en luisteren van *Ballroom Syncopators*. Dit gezelschap van dertien musici brengt op de binnenplaats van het Kruithuis jazzmuziek uit de jaren 1920-1930 ten gehore. Dit gebeurt onder de vlag van Jazz in Duketown. Entree is gratis.

In juni kun je opnieuw naar een concert komen, nu met klassieke muziek. De exacte datum en het uitvoerende ensemble zijn momenteel nog niet bekend.

Op 10 juni vindt de presentatie van een nieuw boek over 's-Hertogenbosch plaats.

Ten slotte zijn we nog op zoek naar een bij het Kruithuis passende film om in de open lucht te vertonen.

Alle informatie kun je vinden op www.museumkruithuis.nl.

B

Tentoonstelling 40 jaar varen op de Binnendieze

Eerste paneel van de nieuwe tentoonstelling.

Bekende patriotten met Bossche connecties

Rijke gereformeerde Bossche families zoals Martini en Donker Curtius waren tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw ontevreden over het verkrijgen van lucratieve openbare ambten. Stadhouders Willem V en zijn omgeving blokkeerden de carrière van Bossche jongens in en buiten Staats-Brabant. De Bosschenaren traden toe tot een antistadhouderlijke beweging en werden patriotten. Nieuwe boeken verschenen recent over twee bekende patriotten met Bossche connecties: Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784) en Pieter Vreede (1750-1837).

Historicus Luc Panhuysen stelde in 2024 een zeer leesbaar boek samen over Joan Derk van der Capellen en het begin van de democratie. Eind september 1781 verschenen stapels pamfletten met de titel *Aan het volk van Nederland*. Het was een aanklacht tegen de verrotte regentencultuur en het zwakke beleid van stadhouder Willem V. De anonieme schrijver was de veertigjarige Joan Derk van der Capellen, die door Panhuysen de Burgerbaron wordt genoemd. Hij schreef dit verboden pamflet in de Heerlijkheid Appeltern aan de Maas. Hij gaf daarmee de aanzet tot de patriottenstrijd, het begin van de moderne democratie. Joan Derk van der Capellen tot den Pol werd later tot de wekker van de Nederlandse natie uitgeroepen. Hij was een van de eerste patriotten, die vaststelde dat de stadhouder onterecht de hoogste macht in de Republiek vertegenwoordigde. De positie van de stadhouder was onrechtmatig. Hij hielp de Engelsen, de vijand. De inwoners van Nederland moesten hun aandeel in het landsbestuur opeisen. Ze werden als ossen en schapen onmondig behandeld. Wapent U allen...

Latijn

De wortels van de kritische Joan Derk lagen in de vorming te 's-Hertogenbosch. Hij ging hier in mei 1751 op negenjarige leeftijd naar de gereformeerde Latijnse School. Hij was op 2 november 1741 in Tiel als baron geboren. Joan was de zoon van Frederik Jacob Derk van der Capellen en Anna Elisabeth van Bassenn. De Van der Capellens waren een oud adellijk geslacht en hadden in het hertogdom Gelre vaak belangrijke functies bekleed. Vader was kapitein in het Staatse

Het door de Bossche scholarchen geschonken prijsboek van Joan Derk van der Capellen. Het uit twee delen bestaand woordenboek was bestempeld met het Bossche stadswapen. Joan Derk was in 1758 de beste leerling van zijn klas.

leger en vaak onderweg. Joan Derk werd opgevoed door zijn moeder, Anna Elisabeth van Bassenn, en haar vader, Reinier Derk van Bassenn. De oude, gefortuneerde Van Bassenn was vroeger burgemeester van Arnhem. Hij werd vanwege zijn politieke rol in de Gelderse Plooiërijen uit zijn ambt ontzet en uit Arnhem verbannen. Tevergeefs wilde hij toen een 'nieuwe plooi' in het bestuur aanbrengen, en een einde maken aan de

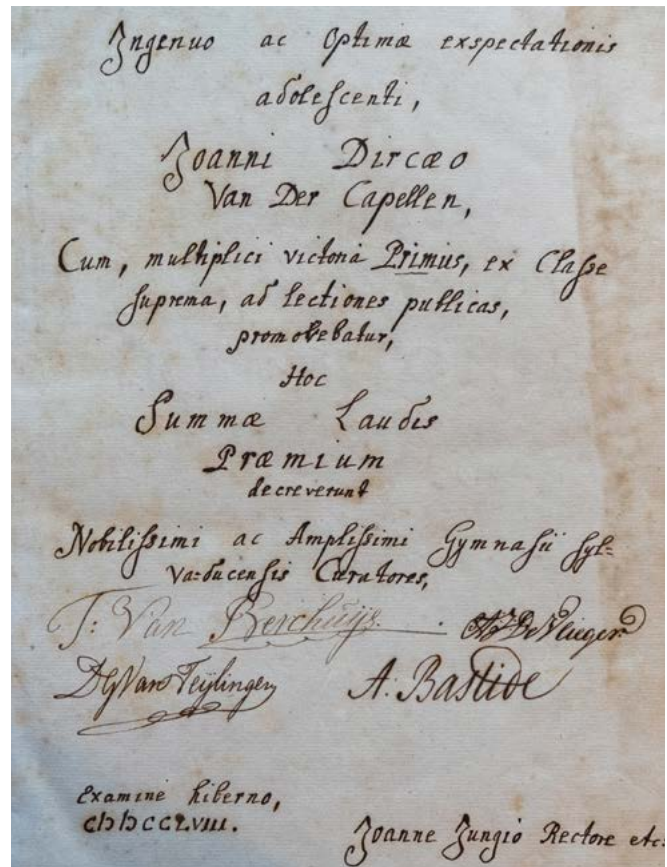
oligarchie van de Oranjes. Voor de jonge Joan wenste opa Van Bassenn allereerst een klassieke opvoeding. Hij vond volgens Panhuysen dat karakter een optelsom was van wilskracht en kennis van de deugd. Hij leerde als een huisleraar zijn kleinzoon eenvoudig Latijn. In de bibliotheek vertelde opa over Romeinse schrijvers en zijn favoriete Verlichtingsfilosoof John Locke die de politieke machten wilde scheiden en verdelen.

Stoelgang

Na de dood van opa Van Bassenn in 1751 vertrok Joan Derk naar de Bossche Latijnse School. Panhuysen beschrijft hoe de jonge Joan zich op school klein en eenzaam voelde. Het ergst was 'de terreur van de stoelgang'. Hij moest hoognodig, maar moest toch tijdens de lessen blijven zitten. Hella Haasse noemde dit in haar biografie van Joan Derk een defecatieprobleem. Hard studeren was het beste middel om zich op school staande te houden. De school telde toen gemiddeld zo'n 65 leerlingen. Joan Derk woonde intern in het huis van rector Johannes Jungius die les gaf in de hoogste klas. Hij slaagde erin om na het winterexamen in 1758 de beste leerling van zijn klas ('primus ex classe') te worden. Joan Derk kreeg van de Bossche scholarchen de drieduizend pagina's tellende *Thesaurus Eruditionis Scholasticae* van Basilius Faber. Dit uit twee delen bestaand prijsboek was bestempeld met het Bossche stadswapen. Het uitgebreide Latijns woordenboek in folioformaat was voor Joan Derk het 'praemium summae laudis'. Later sprak hij volgens neerlandicus Jan de Vet vol lof over zijn goede, oude Bossche rector. Een andere oud-leerling, Boudewijn Donker Curtius, preeft rector Jungius vanwege diens retorica en bijzondere regievaardigheden. Jungius was 'statig als een Romeinse raadsheer in zijn curule'. Hij nam plaats in het voor hem speciaal gebouwd kathedraal en daagde leerlingen tot debat in het Latijn uit. Van de Bossche school gingen geen 'brekebeenen' naar de universiteit, vertrouwde een Leidse hoogleraar later Donker Curtius toe.

Engels

Na zijn Bossche periode ging Joan Derk in 1758 naar de Utrechtse universiteit om rechten te studeren. Vader Van der Capellen die inmiddels majoor was geworden, zag hem liever in het leger. De rechtenstudie werd academisch een mislukking. Joan Derk volgde wel tot 1763 colleges, maar deed nooit enig examen. De toelage van zijn vader was te mager. Hij leerde zichzelf wel de Engelse taal en kwam in aanraking met Britse politieke werken die hij later zou vertalen. In 1766 trouwde hij met Hildegonda Anna barones Bentinck

Joan Derk van der Capellen was in de winter van 1758 'Primus ex Classe Suprema'. Dit oordeel was door rector Joannes Junius ondertekend.

tot Wittensteyn (1738-1785). Uit dit huwelijk werden een (jong overleden) zoon en een dochter geboren. Het jonge paar trok in bij de moeder van de bruid op het landgoed Wittensteyn bij Kamperveen. In 1770 vestigden Van der Capellen en zijn gezin zich in Zwolle. Hij werd in 1772 toegelaten tot de Staten van Overijssel, waar hij zich liet gelden mede door zijn pleidooi voor afschaffing van de feodale drostendiensten. Deze hand- en spandiensten waren een vorm van slavernij. Joan Derk kwam in contact met andere patriotten in de Republiek zoals de Leidse lakenfabrikant Pieter Vreede. Bij de dood van zijn vader, op 1 januari 1780, erfde Van der Capellen als enig kind het landgoed Appeltern aan de Maas. Hier schreef hij het manifest *Aan het volk van Nederland*. Het telde 76 pagina's. In de nacht van 25 op 26 september 1781 werd een voor die tijd ongekende oplage van enkele tienduizenden exemplaren vanuit geblindeerde koetsen in grote delen van de Republiek verspreid. Burgers en boeren moesten zich verenigen en de wapens opnemen. Joan Derk van der Capellen was een creatief redenaar en gedroeg zich in de Staten soms theatraal. Hij werd in Overijssel een held van de boeren, na de afschaffing van de feodale drostendien-

sten. Hij was ook een pleitbezorger voor de erkenning van de Verenigde Staten van Amerika in 1782 door de Republiek. De wekker van de Nederlandse natie overleed na een kort ziekbed op 6 juni 1784.

De wortels van de kritische Joan Derk lagen in de vorming te 's-Hertogenbosch

Oranjabomen

De Leidse lakenfabrikant Pieter Vreede (1750-1837) was bevriend met Joan Derk van der Capellen. Hij noemde Joan Derk zijn boezemvriend en leermeester. De Leidse historicus Dirk Alkemade promoveerde in 2025 op het levensverhaal van Pieter Vreede: *Radicale Democratie*. Dit dikke boek is een ongekennde parel. Vreede wist als een van de weinigen dat Joan Derk de anonieme schrijver was van het manifest *Aan het volk van Nederland*. De Leidenaar schreef vanaf december 1778 politieke gedichten die vooral draaiden om zijn nieuwe idee van Vrijheid. Burgers waren volgens Vreede alleen vrij, als zij invloed konden uitoefenen op de wetgeving. Eind 1781 publiceerde hij - onder het pseudoniem Frank de Vrij - het gedicht *De oranje-boomen*, waarin hij zich fel afzette tegen de Oranjes. 'Ten dage als gij daar van eet, zult gij den doot sterven'.

De laatste loot aan de Oranjestam (stadhouder Willem V) zal ook door de schikgodin uit de hemel worden vernietigd. Dit gedicht overschreed alle (Oranje)grenzen. De Staten van Holland loofden 1.000 gouden ridders uit voor diegene, die de echte naam van de schrijver zou prijsgeven. Evenveel als voor de auteur van *Aan het volk van Nederland*. Zonder succes overigens. Meer politieke gedichten en radicale geschriften van Pieter Vreede volgden, onder de naam van Harmodius Friso. De Atheense tirannendoder presenteerde daarmee een republikeinse vrijheidsheld. Hij richtte in 1783 mede het Leidse vrijkorps op om de stad te beschermen. Joan Derk van der Capellen die tot deze vrijkorpsen had opgeroepen, woonde op 31 juli 1783 een exercitie in Leiden bij. Hij logeerde bij zijn vriend Vreede aan de Hooigracht.

Lier

Dirk Alkemade beschrijft fraai hoe de tocht van het patriottenleger Het Vliegend Legertje door het Westland verliep. In Amsterdam eindigde deze bevrijdingsmars door Holland, het Pruisisch leger greep in september 1787 in. Duizenden patriotten vluchtten. Pieter Vreede ging per zeilschip over de Zuiderzee en de Waddenzee naar Hamburg en daarna naar de Zuidelijke Nederlanden. Een terugkeer naar Holland was voor Vreede uitgesloten. In Lier vestigde hij een textiel fabriek in een bijgebouw van een leegstaand kartuizerklooster. Hij liet machines, weefgetouwen en arbeiders uit Leiden overkomen. Voor zijn Hollandse gemeenschap bouwde de doopsgezinde Vreede in het katholieke Lier een protestantse kerk, die was bedoeld als oecumenische gemeenschap voor verschillende geloofsrichtingen. Maar in 1789 veranderde de politieke en kerkelijke situatie door de Brabantse Omwenteling in Lier. Pieter Vreede besloot naar Staats-Brabant te vluchten. Het dorp Tilburg, waar de patriotse regent, graaf Van Hogendorp, min of meer de baas was, bood hem veiligheid en een mooie toekomst. Hij bezat hier al eerder een textiel fabriek en was vanaf 1782 als poorter ingeschreven. Interessant is dat de steden 's-Hertogenbosch en Breda als andere Brabantse vestigingsplaatsen afvielen. Breda viel af, omdat Vreede daar bij de Nassause Domeinraad niet welkom was. In 's-Hertogenbosch vond Vreede volgens Alkemade het water niet schoon goed voor het bewerken van de lakense stoffen. In Tilburg bouwde hij

Joan Derk van der Capellen stelde in Appeltern aan de Maas het politieke manifest *Aan het volk van Nederland* samen. Een borstbeeld van Joan Derk werd in 2014 in een voormalige visvijver van het landgoed Appeltern geplaatst.

Mislukte Oranjecontrarevolutie van 1799

Erfprins Willem Frederik (1772-1843), prins van Orange en Nassau, aanvaardde op 2 december 1813 in het Paleis te Amsterdam de titel van soeverein vorst. De latere koning Willem I kon rekenen op een bescheiden eigen leger van 3.000 man, grotendeels infanterie met wat artillerie. Verder wist hij zich verzekerd van de steun van 16.000 Pruisische soldaten en 6.000 kozakken. Willem Frederik had eerder in de zomer van 1799 de Bataafse Republiek willen veroveren. Zijn vanuit het Duitse Lingen (Nedersaksen) opererende kleine Oranjeleger werd echter verslagen. De beperkte Engelse en Russische legers wisten in Noord-Holland nog wel op te rukken, maar verder dan Alkmaar en Castricum kwamen ze niet. De Oranjecontrarevolutie mislukte.

De Waalwijkse historicus Joost Rosendaal, thans bijzonder hoogleraar aan de Radboud Universiteit Nijmegen, stelde vorig jaar een grensverleggende studie *Het Oranjecomplot* samen. Het Oranjecomplot bestond uit een plan om in steden van de Bataafse Republiek een invasie te doen. Deze invasie moest ertoe leiden om erfprins Willem Frederik de politieke macht te laten grijpen. Een breuk met de Bataafse omwenteling was het doel. De in 1795 geplante Vrijheidsboom moest worden omgehakt en liefst verbrand.

Van de kerktoren of/en het raadhuis diende een oranje- of prinsenvlag te worden uitgestoken. Deze invasie werd een totale mislukking, omdat het draagvlak in brede kring ontbrak. Er was te weinig actieve steun. Bovendien beschikte de Oranjepartij niet over voldoende troepen om veel territorium te controleren en het hoofd te bieden aan de Bataafse Gewapende Burgerwacht en de in de Bataafse Republiek gelegerde Franse troepen. De Engelsen kwamen bij het intreden van de herfst in 1799 tot de conclusie dat de zaak verloren was en besloten dat het tijd werd Nederland te verlaten. De Bataafse generaal Herman Willem Daendels (1762-1818), en zijn superieur, de Franse generaal Guillaume Marie Anne Brune (1763-1815) konden zich overwinnaars noemen – de laatste werd daarvoor drie dagen achtereen in Amsterdam gehuldigd.

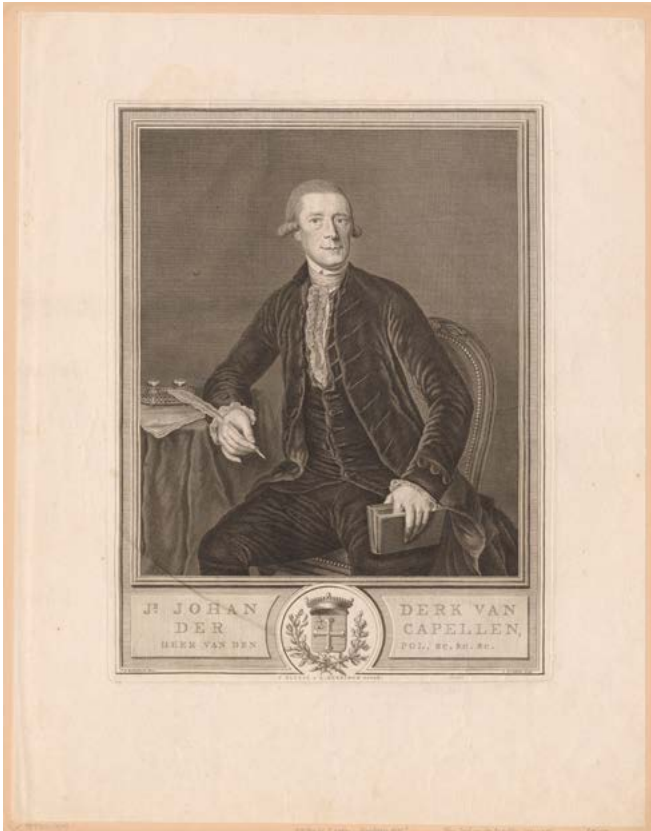
Op 19 december was er in heel de Republiek een feestdag in verband met de afgeslagen aanval op de Bataafse Republiek. Waarom nog maar zo weinig aandacht is besteed aan de gebeurtenissen van 1799, laat zich raden. Erfprins Willem Frederik maakte nauwelijks indruk op het slagveld. Toen in 1813 de geschiedenis een geheel andere wending nam, en hem als koning Willem I de kroon van het kersverse Koninkrijk werd aangeboden, was de animo om herinneringen op te halen aan de verandering van 1799 uiterst gering. Met vaak verbluffende gedetailleerdheid weet Rosendaal de gang van zaken in steden te beschrijven.

De situatie is van plaats tot plaats anders – een algemeen patroon valt moeilijk te ontdekken. Joost Rosendaal vermeldt niets over 's-Hertogenbosch. Interessant om te onderzoeken is of er hier en elders in Bataafs Brabant toch een plaatselijk draagvlak voor deze Oranjecontrarevolutie was. Waarschijnlijk niet. Wie neemt de handschoen op?

de textielfabriek met twee verdiepingen aan de Nieuwendijk (thans Bisschop Zwijzenstraat). Lakens werden hier bereid en geveerd. Er werkten hier in 1812 80 arbeiders naast 200 thuiswerkers. Dit werd het nieuwe textielcentrum met de naburige fabrieken van Van Dooren en Dams.

Gebulder van het kanon

Textielfabrikant Vreede werd vanuit Tilburg een belangrijke strijder voor een rechtvaardig, fiscaal beleid ten aanzien van afgewerkte Brabantse fabricaten. Uit eigen belang eiste hij vrij transport van gevolve en geveerde lakens. Holland legde wettelijke invoerbepalingen en verboden aan Brabantse textielondernemers op in tegenstelling tot buitenlandse concurrenten. De komst van het Franse Noorderleger onder aanvoering van generaal Pichegru opende in 1794 voor de patriot Pieter Vreede een nieuwe politieke toekomst. Hij woonde aan de zijde van de Franse soldaten de belegering van 's-Hertogenbosch bij. Aan het front bij Vlijmen genoot hij met generaal Dardenne het avondmaal. 'Het gebulder van het kanon verstrekte ons tot tafelmuziek'. Dardenne, 'een goed en edel man', gaf het commando om het vuur met houwitsers te openen. De generaal, Vreede en het gezelschap vielen hierbij direct op de grond, terwijl de kogels over hen heen en weer raasden. Het ging snel na de Franse inval. Staats-Brabant werd 'bevrijd', stadhouder Willem en zijn aanhang vluchtten, de Bataafse Republiek (1795-1806) werd uitgeroepen. Pieter Vreede zette zich volgens neerlandicus en patriottenkenner Jacques Baartmans sterk in voor vrijheid, gelijkheid en erkenning van Brabant als zelfstandig gewest. Hij slaagde erin de verdeelde Brabantse steden op één lijn te brengen. In juni 1795

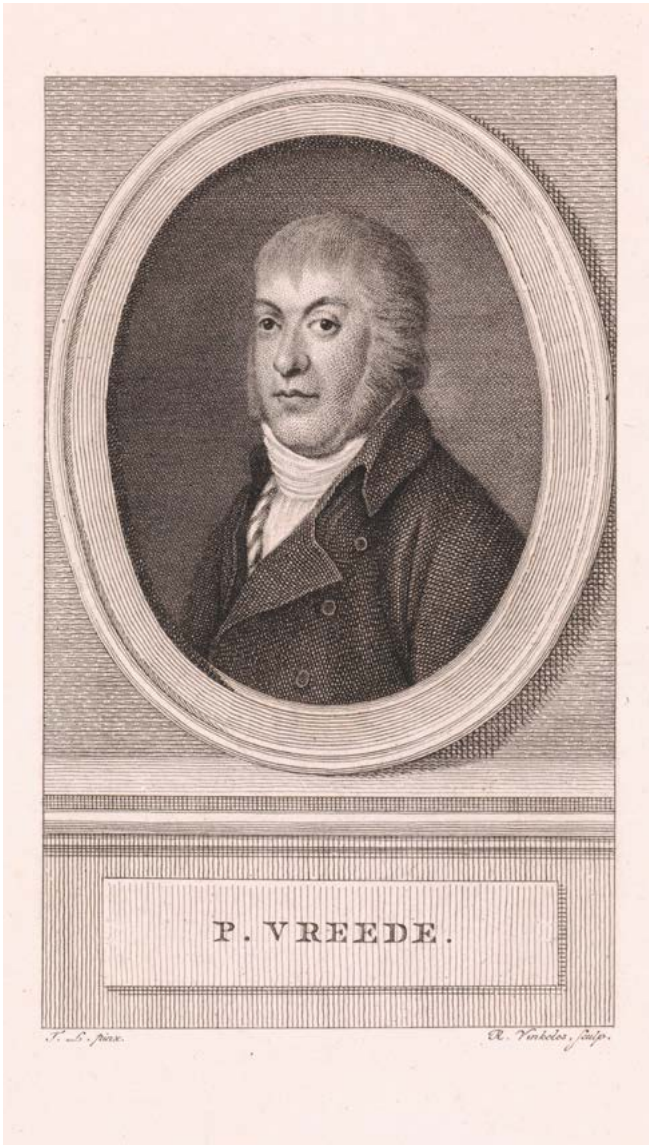

Op deze prent (1774-1800) van Louis Jacques Cathelin staat baron Joan Derk van der Capellen met zijn wapenschild, Rijksmuseum Amsterdam.

bracht Vreede in *Aan het Bataafse volk* de lange periode van Brabantse onderdrukking in herinnering: 'Zo ooit eenig volk mishandeld is en geteisterd, zo ooit eenig volk werd uitgezoogen, onrechtvaardigheden en knevelarijen ondervond, zo ooit eenig volk vertrapt werd en veracht, het waren de bewoners der Generaliteits Landen'. Hij eiste volledige politieke vrijheid, die na een referendum werd toegestaan. In de Grote Kerk van Breda hield Vreede een half jaar later op 31 december 1795 een hooggestemde rede, die eindigde met de laatste regels van een gedicht. 'Zo klinkt ons danklied in het rond, / Zo doet de vreugd de harten gloeijen, / Zo zegent elk den morgenstond, / Waarop de Vrijheid aanmocht spoeden. / En Brabant smaakt voor 't eerst geluk, / Na al zijn druk'. Op 1 maart 1796 werd Bataafs-Brabant lid van de eerste Nationale Vergadering, de trotse 44-jarige Pieter Vreede was een van de 126 volksvertegenwoordigers. Hij was de leider van de Republikeinse Partij, die zich inzette voor een centrale eenheidsstaat en werkte aan een grondwet. Op 22 januari 1798 kwamen met Franse steun de radicale Republikeinen onder leiding van Vreede aan de macht. Hij werd voorzitter van het radicale Uitvoerend Bewind.

's-Hertogenbosch wordt in 1794 door de Franse legers beschoten, J.A. Knip maakte in 1800 dit mooie schilderij, Rijksmuseum Amsterdam.

Portret Pieter Vreede van Reinier Vinkeles in 1807, Rijksmuseum Amsterdam.

De *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk*, de eerste Nederlandse grondwet, kwam tot stand en werd op 23 april 1798 goedgekeurd. In 's-Hertogenbosch werd deze een dag later gevierd met een massale optocht en de drukke viering rond de vrijheidsboom. Een staatsgreep onder leiding van generaal Herman Willem Daendels op 12 juni 1798 maakte echter een einde aan het bewind van Vreede. Hij vluchtte via Tilburg naar Poppel, zijn vrouw Suzanna Markon overleed na een ziekbed van twee weken op 11 juli.

Uitgespeeld

De tweede staatsgreep bleek een keerpunt in het politieke leven van Vreede. Aan de Eerste Kamer schreef hij dat hij bereid was om mee te werken aan

justitieel onderzoek. Hij hoopte na twintig jaar 'aanhoudende vuurige deelneming' in het belang van het vaderland, op rust, ruimte en voldoende tijd om voor zijn verweesde kinderen te mogen zorgen. Het arrestatiebevel werd opgeschort. De politieke rol van Vreede was daarmee uitgespeeld. Op hoge leeftijd schreef hij, 85 jaar oud, nog in klad zijn autobiografie: *Mijn Levensloop*. Dit manuscript met persoonlijke memoires circuleerde alleen in familiekring en geraakte in vergetelheid. Bij toeval werd dit manuscript in 1977 ontdekt. Het werd aangetroffen in een koffertje, dat op straat stond en bij het oud papier gevoegd zou worden. De laatste jaren verbleef Vreede in Gouda, waar hij in 1837 werd begraven. In Heusden was hij in het huis van zoon Jan aan de Sterrestraat 7 gestorven. Dankzij nieuwe boeken worden Pieter Vreede en Joan Derk van der Capellen als grote Nederlandse patriotten gelukkig niet vergeten. **B**

Met dank aan Dirk Alkemade, Jacques Baartmans, Bart Bearda, Ad Hartjes en Huib van Olden.

Bronnen:

- M. van Boven e.a., 'Pieter Vreede. Mijn Levensloop', Hilversum 1994.
- K. van den Oord, 'Scolae de Buscho 1274-1999. Fragmenten uit de historie van de Latijnse School van 's-Hertogenbosch ter gelegenheid van het 725-jarig bestaan', Vlijmen 1999.
- J. de Vet, 'De Latijnse School te 's-Hertogenbosch in het tijdperk van de Verlichting: 'Urbs antiqua ruit'', in: K. van den Oord, 'Scolae de Buscho 1274-1999...', Vlijmen 1999, pp 45-58.
- H.S. Haase, 'Schaduwbeeld of Het Geheim van Appeltern. Kroniek van een leven', Amsterdam 1989.
- J. Koch, 'Koning Willem I 1772-1843', Amsterdam 2013.
- L. Panhuysen, 'De Burgerbaron. Joan Derk van der Capellen en het begin van de democratie', Amsterdam 2024.
- D. Alkemade, 'Radical democratie. Pieter Vreede (1750-1837) en de Nederlandse Revolutie', Amsterdam 2025.
- J. Rosendaal, 'Het Oranjecomplot. De strijd om Nederland in 1799', Amsterdam 2025.

Een rode Jacobijnemuts staat op een draagbord uit 1795, toen de municipaliteit van 's-Hertogenbosch werd beëdigd. Het Noordbrabants Museum.

Erfgoednieuws

Maak kennis met het erfgoed van zeven Bossche winkels

Bij Erfgoed 's-Hertogenbosch is nu de filmreeks *Winkelverhalen* te zien. Deze reeks maakt deel uit van de tweede editie van Het Verhalenhuis Den Bosch. In zeven korte filmportretten vertellen Bossche (familie) winkels en de mensen erachter hun verhalen.

Bossche winkels met een verhaal

De filmportretten laten zien hoe Kapper Vollebergh, antiekwinkel La Folie, de Stadsslijterij, De Langspeelplaat, De Dobbelsteen, TumTum en Cor Unum zich door de jaren heen ontwikkelden. Deze winkels hebben generaties zien opgroeien en zagen de stad veranderen. Ze zijn daardoor meer dan alleen een plek waar je iets koopt. De verhalen van ondernemers

én bezoekers maken deze winkels tot een belangrijk onderdeel van het immaterieel erfgoed en van de identiteit van 's-Hertogenbosch.

Zeven filmportretten

De reeks bestaat uit zeven filmportretten van zo'n 10-13 minuten. De filmmakers zijn Daan Jongbloed, Ralf van de Wiel, Rob van Oijen, David de Vaan, Julia Elisabeth van Emmerik, Evy Hachmang, Ellen van Kempen, Monique Broekman/Esgo Klein. Elke film is door een andere filmmaker gemaakt en laat het unieke karakter van de winkel zien. Ter inspiratie hebben gidsen van Kring Vrienden met de studenten alle panden bezocht. Daardoor hebben ze ook erfgoedachtergronden meegekregen.

Gamestudenten bij hun speciale console.

Schermen van het verhalenhuis.

Kijk voor meer informatie op: www.erfgoedshertogenbosch.nl/winkelverhalen

Nieuwe mini-game brengt de geschiedenis van Stadion De Vliert tot leven

Gamestudenten van Sint-Lucas presenteren op donderdag 12 februari bij Erfgoed 's-Hertogenbosch een nieuwe mini-game. Dat deden ze op een speciaal ontwikkelde arcadekast. Het spel speelt zich af tijdens de opening van Stadion De Vliert in 1951, dit jaar 75 jaar geleden.

Op jacht naar het gras

In de mini-game kruipen spelers in de huid van Fanny Blankers-Koen. De olympisch kampioene had destijds de eer om het grasveld officieel te openen. In het spel is het de taak van de speler om Fanny behendig langs een horde enthousiaste fans te loodsen die allemaal een handtekening willen scoren.

Geïnspireerd door de jaren 1950

Voor de ontwikkeling van het spel kregen de studenten toegang tot de collecties van Erfgoed 's-Hertogenbosch. Oude foto's van het stadion dienden als blauwdruk voor de digitale spelwereld. Voor de visuele stijl lieten de studenten zich inspireren door de sfeer van stripboeken en tekenfilms uit de jaren 1950. Dat geeft de game een nostalgische uitstraling.

Speel het zelf

De mini-game over Stadion De Vliert, waarin Fanny Blankers Koen de hoofdrol speelt, is te spelen op de arcadekast bij Erfgoed 's-Hertogenbosch aan de Bethaniestraat 4.

Abonneren

Op de hoogte blijven van al het laatste Erfgoednieuws? Dat kan door:

je aan te melden voor de nieuwsbrief via:

www.erfgoedshertogenbosch.nl/nieuwsbrief,

of de nieuwspagina te bekijken op:

www.erfgoedshertogenbosch.nl/actueel,

of de verhalen te lezen op:

www.erfgoedshertogenbosch.nl/verhalen.

B

Leven en werk van Gijsbertus Voetius van 1589 tot 1630

Portret van Voetius 1634. Foto: Wikimedia Commons.

In deze bijdrage beschrijven we een belangrijk persoon uit de historie, die mogelijk betrokken is geweest bij het overleg over de capitulatievoorwaarden zoals die overeengekomen zijn bij de overgave van de stad in 1629. Het gaat over Gijsbert Voetius, een invloedrijk protestants theoloog, die leefde van 1589 tot 1676. Wij

volgen hem in de periode van 1589 tot 1630, de periode waarin Voetius als veldpredikant betrokken was bij het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629.

Na de inname van de stad werkte hij mee aan de opbouw van de gereformeerde gemeente. In dit artikel willen we onderzoeken of en zo ja, in hoeverre Voetius betrokken is geweest bij het overleg over de capitulatievoorwaarden bij de overgave van de stad in 1629.

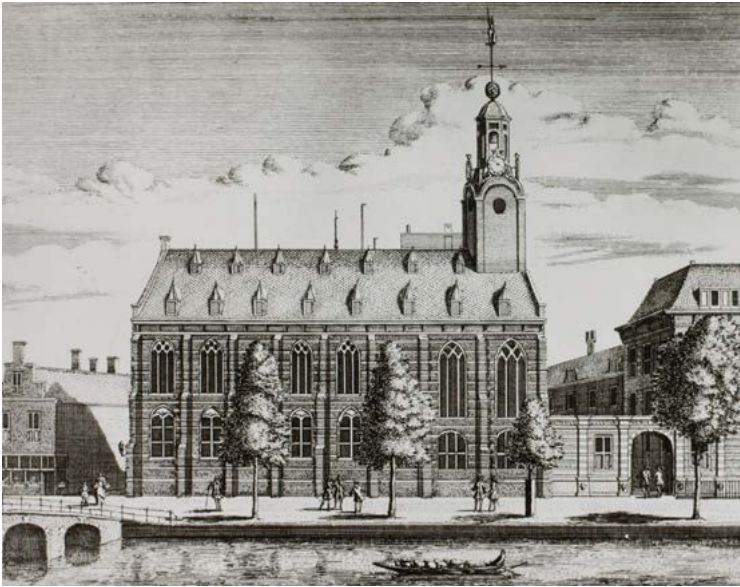
Eerst een korte schets over zijn afkomst, opleiding, en de tijd waarin hij leefde. Daarna over zijn afvaardiging naar 's-Hertogenbosch en zijn werkzaamheden aldaar.

De citaten uit archieven/boeken zijn in de oorspronkelijke notatie weergegeven.

Het geslacht Voetius

Voet is een oud en ridderlijk geslacht, dat vroeger in Westfalen, dichtbij de Munsterse stad Bilderbeek, het Voots- of Voetshuis (naderhand Kolvenburg geheten) bewoonde. Enkele eeuwen later heeft deze familie zich gevestigd naar de kant van Brabant, in het Land van Heusden en Altena. Hendrik Voet trouwde er in 1480 met Ida Dirks van Oudheusden. Heusden en Oud-Heusden lagen toen in het gewest Holland.

Gijsbertus Voetius werd op 3 maart 1589 te Heusden geboren als Gijsbert Voet. Zijn vader was Paul Voet en zijn moeder Maria de Jageling. Zijn overoudoom Hadrianus Voet was streng rooms-katholiek. Hij verkeerde indertijd te 's-Hertogenbosch in het Wilhelmiënklooster (de Baselaars) als hulp van de prior Simon Pelgrom. Zijn grootvader was Nicolaas Dirksz. Voet, burgemeester van Oudheusden, die openlijk voor de 'religie' en de Prins van Oranje koos.

Gezicht op de Leidse Universiteit zeventiende eeuw. Foto: Wikimedia Commons.

Gijsbert was de zesde van de acht kinderen: alleen zijn broers Dirk en Paul en zijn zus Elisabeth bleven in leven. Hij trouwde op 5 mei 1612 met Deliana Jans of van Diest (1591-1679). Zij kregen tien kinderen, van wie er drie op jonge leeftijd overleden. Toen hij op 1 november 1676 overleed liet hij zijn vrouw en zeven kinderen achter.

Zijn opleiding

Gijsbert volgde al op jonge leeftijd de lessen aan de Latijnse school te Heusden waarvan Franco Odolphi het hoofd was. Gijs was bijzonder leergierig en had een scherp geheugen. Hij kreeg een streng godsdienstige, orthodox protestantse opvoeding en al vroeg toonde hij een sterk ontwikkeld ascetisch streven. Mede dankzij zijn voortreffelijke studieresultaten verwierf hij van de stad Heusden een beurs in 1604; zo vertrok hij vijftien jaar jong als bursaal* met een aanbeveling van Odolphi, naar Leiden waar hij aan het Staten-Collegie, binnen het Collegium Theologicum onder leiding van Kuchlinus, zijn kennis ging vergroten en verdiepen. Aan dat college waren Arminius (Jacob Harmsen) en Gomarus (Francois Gomaer) als hoogleraren verbonden.

Gijsbert was een mager kereltje die als 'cleijn van stature' wordt omschreven, maar met een prima stel hersens en zeer leergierig. Zo kon hij vele klassieke werken uit de oudheid uit zijn hoofd declameren. Hij had ook nog een andere kant: met zijn bevordering tot de zuiver theologische studiën werd aan Voetius, naar vaststaand gebruik, tevens het recht verleend, om,

indien hij dat wenste, een muziekinstrument te leren bespelen (Duker 107, 108). Gijs koos voor citer, fluit en orgel, terwijl hij zich ook bekwaamde in de theorie van de muziek. Zijn studies in Leiden sloot hij af in 1611.

In Leiden kwam hij onder invloed van de prominente contraremonstrant Gomarus bij wie hij later in Groningen zijn doctorsgraad behaalde. Graag had Gijsbert wat meer van de wereld willen zien door te reizen, maar de middelen daartoe ontbraken hem. Ook de magistraten van Heusden wensten voor dit doel geen bijdrage te leveren. Voetius ging dus aan het werk, preken in de gemeenten in de omgeving van Heusden, totdat hij in 1611 door Gomarus 'bij missive' werd beroepen als predikant te Vlijmen en Engelen. Daarna volgde Heusden, waar hij in 1617 werd beroepen als predikant. Heusden had al vanaf 1590 een predikant: Cornelius Martini Rodenburch.

* *bursaal* = student met een beurs.

Catharijnekerk Heusden. Foto: Wikimedia Commons.

Schets van de tijd waarin Voetius leefde

Heusden, zijn geboorteplaats, koos de zijde van Oranje (prins Maurits). In 1579 ging Heusden over naar het protestantisme; de Sint-Catharijnekerk werd 'geschoond'. 'Bij plakkaat van 24 maart 1579 wordt de hervorming in Heusden, geleid door schout Nicolas Blanckaert,

doorgezet. Alle kerkelijke goederen werden in beslag genomen en de kerk gaat over in protestantse handen' (citaat dr. C. de Gast).

Zijn grootvader Nicolaas Dirksz. Voet was, na openlijk partij gekozen te hebben voor de reformatie en voor de prins, gevangen gezet te 's-Hertogenbosch. Toen hij in zijn overtuiging volhardde is hij na acht dagen in zijn cel gestorven. Mogelijk gebeurde dat door vergiftiging door zijn Spaanse bewakers, zoals sommige onderzoekers veronderstellen. Ook in de familie Voet was er argwaan over dit plotseling overlijden. Ook bij Gijsbertus Voetius zelf! Hij zegt daarover dat *'in arrest genomen is hij aldaar naar 8 dagen detentie gestorven, waar veele geen klijne suspicie en hadden, of het geen natuurlijke ziekte alleen mogt geweest zijn, waar aan hij gestorven was: wat hier van zij is God bekend'* (Duker, 8).

Zijn vader Paul Voet voegde zich in 1592 bij de militie van Heusden. Deze militie, had zich in 1597 geschaard bij de legermacht van prins Maurits en Willem Lodewijk. Na de inname van Rijnberk en daarna Meurs en Grollo sloegen zij op 1 augustus 1597 het beleg voor Bredevoort. Hier werd Paul Voet door grof geschut

zodanig aan de rechterborst en schouder getroffen dat hij *'sonder enige spraak of teeken van verstand te geeven, neerviel en de laatste adem uitblies'* (Duker, 21).

In de tijd dat Voetius in Leiden studeerde, beleefde de gereformeerde kerk een tijd van spanningen. Dat kwam tot uiting in een hevige twist tussen de remonstranten en de contraremonstranten over de kerkleer van de 'uitverkiezing van de mens'. De twistvraag was: heeft de mens een vrije wil? Is er sprake van predestinatie en heeft God dus al van tevoren bepaald wie naar de hemel of de hel gaat? Bij de hervormer Calvijn was dit het sluitstuk van zijn leer, vastgelegd in zijn *Institutie*. In Nederland werd er strijd over dit onderwerp gevoerd tussen de hoogleraren Arminius en Gomarus. Deze laatste volgde Calvijn in diens theologie over de uitverkiezing van de mens tot de zaligheid.

Kort gezegd interpreteerde Arminius de theologie van Calvijn op dit punt ruimer, liberaler, dan Gomarus? Nadat Arminius was overleden, werd hij opgevolgd door Conradus Vorstius. Samen met een aantal gelijkgezinden stelde deze in het jaar 1610 een 'remonstrantie' op die aan de Staten van Holland werd aangeboden. Na

Arminius en Gomarus gehoord door de Staten 1609. Wikimedia Commons.

'Op de Waeg-Schaal'. De argumenten van de remonstranten en de contraremonstranten worden tegen elkaar afgewogen. Wikimedia Commons.

deze aanbieding werden de volgelingen van Arminius 'remonstranten' genoemd. De tegenpartij, onder leiding van Gomarus, noemde men de 'contraremonstranten'.

De twist over dit leergeschil nam een wending toen ook prins Maurits partij koos voor de contraremonstranten. Maar óók wilde hij al de Noord-Nederlandse gewesten tot een hechte eenheid samenbundelen. Ten slotte wist Maurits de Staten-Generaal ertoe te bewegen een grote nationale synode samen te roepen en daar het geschil op te lossen. En zo werd het geschil beslecht op de Synode van Dordrecht 1618-1619 die Gomarus in het gelijk stelde; de leer van de remonstranten werd definitief veroordeeld. In dit geschil stond Johan van Oldenbarnevelt, adviseur van de Staten-Generaal, lijnrecht tegenover stadhouder prins Maurits van Oranje.

Als uitwerking van de besluiten van de synode verscheen in 1637 de Statenvertaling van de Bijbel, zo geheten omdat zij op last van de Hoogmogende Heren Staten-Generaal tot stand kwam. Deze Statenvertaling wordt ook nu nog gebruikt in sommige kerkverbanden. Daarnaast stelde de Synode ook andere 'formulieren' vast, en werd de Dordtse Kerkenorde opgesteld.

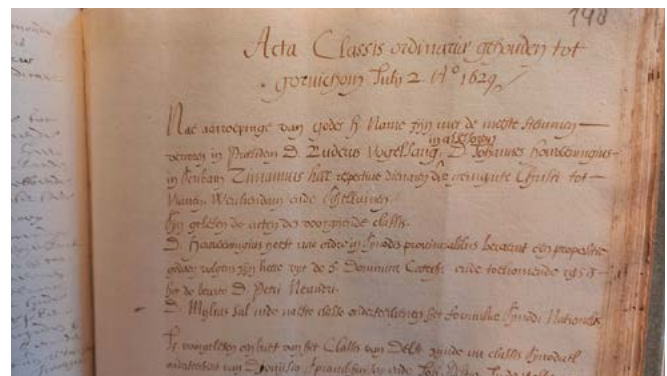
Voetius heeft alle 180 sessies van de synodezittingen bijgewoond. Hij was er hoofdzakelijk aanwezig als aandachtige luisteraar en hield zich nog enigszins op de achtergrond. Wel hield hij zorgvuldig aantekening van het besprokene. Deze aantekeningen zijn destijds spoorloos verdwenen. Voetius zocht en vond gaandeweg gelegenheid zijn arbeid op de Synode van Dordrecht te doen uitkomen en waarderen.

Toelichting

De leiding over de gemeenten in de kerk is, volgens de Kerkorde, toevertrouwd aan kerkenraden. Een afvaardiging van de kerkenraad is vertegenwoordigd in de classis (latijn: calare = roepen of bijeenroepen), van waaruit gekozen afgevaardigden deelnemen aan Generale Synode. De synode (grieks: sunodos = samen op weg) bestaat al vanaf de tweede eeuw. In de Nederduits Gereformeerde Kerk en de Hervormde Kerk bestaat de synode vanaf 1559 te Parijs. Landelijk is er de Generale Synode; er zijn ook regionale synoden.

In de tijd van Voetius bestond tussen 1579-1816 de classis Gorinchem, die deel uitmaakte van het gebied van de Particuliere (regionale) Synode van Zuid-Holland, uit drie ringen van gemeenten, te weten:

- de ring Arkel (gedeelte van de huidige provincie Zuid-Holland) bestaande uit 15 gemeenten;
- de ring Heusden bestaande uit 12 gemeenten;
- de ring Altena bestaande uit 8 gemeenten.

Fragment uit de Acta Classis Gorinchem. Foto: Han Keur.

In de zomer van 1614 ontstond de classis Breda, door afsplitsing van de classis Dordrecht. Omdat de stad Breda van 1625-1637 in Spaanse bezetting was, kon zij niet normaal functioneren. Toch bevat het actaboek een overzicht van de jaren 1625-1630! In 1618 werd deze door de particuliere synode van Zuid-Holland erkend als een 'halve' classis. Men kreeg twee in plaats van vier afgevaardigden naar de synode. Dit duurde tot 1648,

maar het werd 1686 voordat zij werd opgenomen in de toerbeurt van de classis, waar de jaarlijkse synodevergadering werd gehouden. Tot 1816 behoorde de classis Breda dus tot de particuliere synode van Zuid-Holland.

In 1816 werd het Zuid-Hollandse gedeelte (de ring Arkel) bij de classis Dordrecht en gedeeltelijk bij de classis Gouda gevoegd. Het overige deel bleef bestaan als classis Heusden. Tegenwoordig valt Heusden (na het tot stand komen van de Protestantse Kerk in Nederland in 2004) onder de classis Noord-Brabant, Limburg en de Réunion Wallone.

Zijn grootvader Nicolaas Dirksz. Voet was, na openlijk partij gekozen te hebben voor de reformatie en voor de prins, gevangen gezet te 's-Hertogenbosch.

Voetius had inmiddels door zijn bezieling en erkende geleerdheid in het land bekendheid en gezag verworven. Dit kwam ook omdat hij afgevaardigde was geweest naar de Synode van Dordrecht, en daar optrad als verdediger van de contraremonstrantse beginselen en belangen, en ijverde voor de algehele zuivering van kerk en staat. Tijdens zijn predikantschap te Vlijmen en Heusden (Vlijmen en Engelen 1611-1617 en te Heusden 1617-1629 en 1630-1634) nam hij, voor zover zijn omstandigheden het toelieten, deel aan het werk van de classis Gorinchem. Hij was er tussen 1614 en 1634 elfmaal praeses, vijfmaal scriba en zevenmaal assessor. Ook hier trachtte Voetius vastberaden de rechtzinnige leer te handhaven.

Afgevaardigd naar 's-Hertogenbosch

Te midden van alle politieke ontwikkelingen in de Zuidelijke Nederlanden en de Republiek gaven op 25 maart 1629 de Staten-Generaal hun goedkeuring aan

een plan van prins Frederik Hendrik: het beleg van 's-Hertogenbosch. Toen de kans op overheersing van de stad gunstig leek, meenden de vaderlandse calvinisten bijtijds maatregelen te moeten nemen om van dit wapenfeit alle gewenste vruchten te plukken (Duker, 310). Ook Van Dijk schrijft hierover (327) dat *'toen het er in de zomer van 1629 naar uitzag, dat bij de stad zou gaan innemen, stelde de classis Breda tijdens de provinciale synode op 1 juli te Leiden voor er bij de Edel Mogenden op aan te dringen, dat de katholieke godsdienst in 's-Hertogenbosch zo spoedig mogelijk plaats zou maken voor de nieuwe leer...'*

En zo is het gebeurd: Op de Particuliere Synode van Zuid-Holland in juli 1629 te Leiden wordt op voorstel van de classis Breda door de Provinciale Synode besloten, om bij hunne Edel Mogenden krachtig aan te dringen *'dat in de stede van 's-Hertogenbosch ende in de dorpen daaronder resorterende de Paepse afgoderije geen plaetse hielde, in gevalle het Gode soude moghen gelieven haer met de victorie van die stad te begenadighen'* (Duker, 310). Het was ook deze synode die, op aandringen van de classis Gorinchem, Gisbertus Voetius als haar afgevaardigde stuurde naar het leger dat voor de stad 's-Hertogenbosch lag. De opdracht daarbij was zich te gelegener tijd naar 's-Prinsen troepen te begeven en daar deze zaak met de meeste nauwgezetheid te bevorderen om na de gehoopte verovering van de stad de uitoefening van de katholieke godsdienst zoveel mogelijk tegen te gaan en de verbreiding van de gereformeerde religie te bevorderen.

Tot de huishoudelijke aangelegenheden die destijds op de classis en synoden ter sprake kwamen, behoorde ook het afvaardigen van 'gequalificeerde' predikanten naar de troepenmacht der Verenigde Provinciën. Men volgde hier het voorbeeld van de 'uijtheemse' naties: Zwitsers en Duitsers, Engelsen en Fransen, waar het gehuurd krijgsvolk – het belangrijkste deel der Staatse gelederen – voor elk regiment zijn eigen veldprediker had (Duker, 306). Men diende er dus op toe te zien, dat iedere classis van Zuid-Holland een van haar predikanten afvaardigde, om, vrijwillig en buiten bijzondere vergoeding, een jaar lang bij de troepen 'de kercken-dienst' waar te nemen.

Opvallend: in de Besluiten van de HHM Staten-Generaal (de Resoluties) wordt pas over de predikanten van 's-Hertogenbosch gesproken in de resolutie van 6 september 1629, waar de heer Vosbergen (Zeeland) rapporteert *'dat enkele predikanten hem hebben*

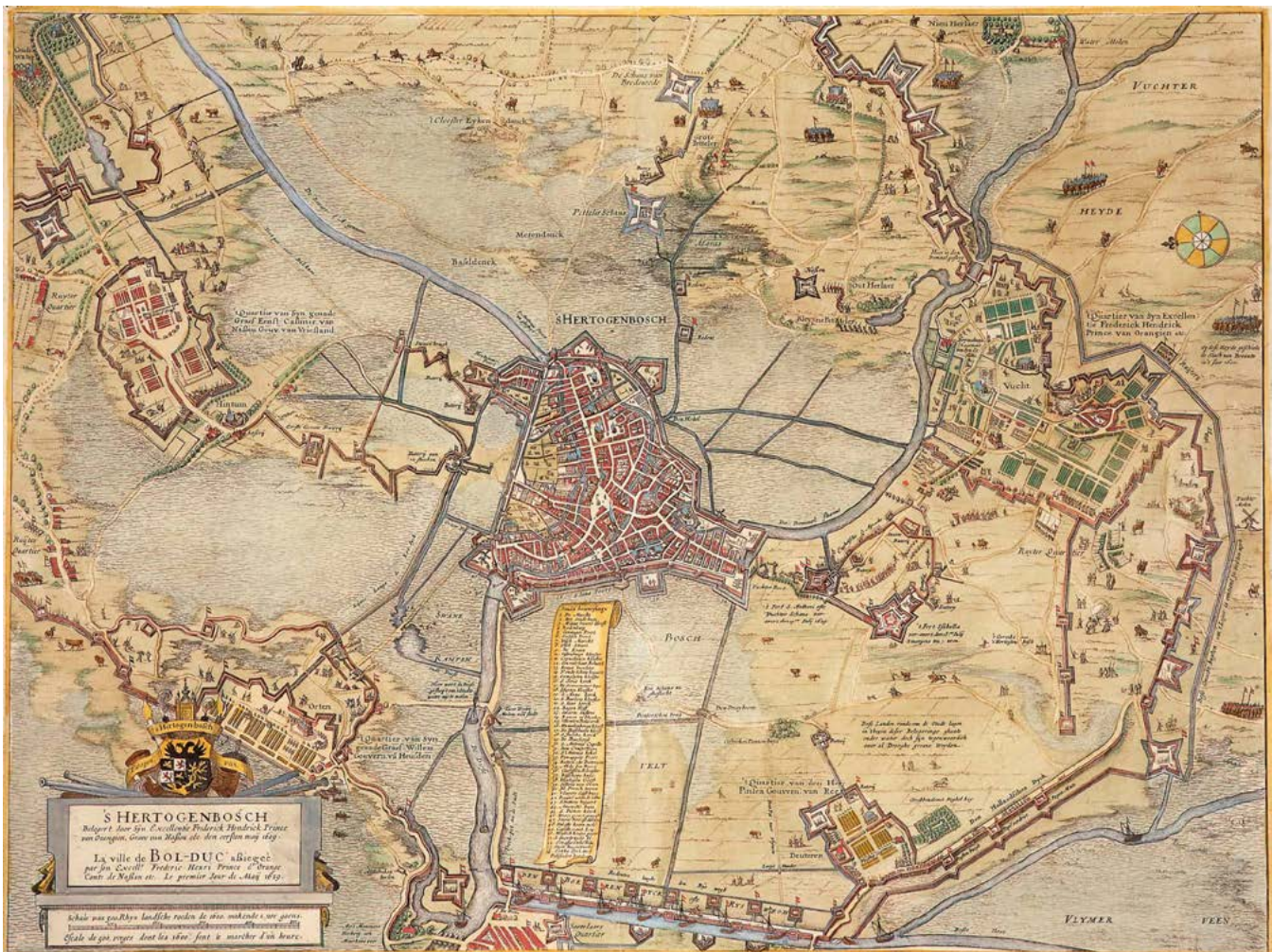
bekendgemaakt dat bij de capitulatie van 's-Hertogenbosch goede zorg gedragen moet worden voor de uitoefening van de gereformeerde religie binnen de stad en het eronder ressorterende platteland'.

Een volgende vermelding lezen vinden we in de resolutie van 18 september 1629 onder 2 'Door de president Schaffer wordt HHM ter overweging gegeven de kerken te 's-Hertogenbosch door middel van beroep of uitlening van predikanten te voorzien. De kerkenraden van de steden Gorinchem, Heusden, Zaltbommel en Utrecht zullen worden geschreven predikanten voor een korte tijd aan 's-Hertogenbosch uit te lenen, om daar met predikant Coenradus in alle rust een nieuwe gemeente aan te kweken. Gevraagd wordt om Spiliardus (Gorinchem), Voetius (Heusden), Moringus (Bommel) en om Buschhof (Utrecht).

Kaart vesting 's-Hertogenbosch mei 1629. Kwartier Orthen ligt linksonder op de kaart (Bosch Prentenkabinet nr. 0071893).

Voor het uitvoeren van zijn opdracht meende de synode dat Voetius eigenlijk de juiste man op de juiste plaats was. In de Acta van de Provinciale Synode van Zuid-Holland gehouden te Leiden 28 juli 1629 artic. 65 lezen we als volgt:

'Acta Synodi Provincialis van Suijt-Holland ghehouden binnen Leijden, aanghevanden den 16° Julii, en de gheijndicht den 28 sten Julii 1629 onder Artic. 65: (Breda) – Het Classis van Breda heeft voorgesteld, off men niet en behoort toe te sien, dat in de stede van 's-Hertogenbosch ende in de dorpen, daeronder sorterende, de paepsche affgoderie, geen plaetsen boude in gevalle het Gode zoude believen ons met de victorie van die stadt te begenadigen, ende is daerover geresolveert, vooreerst dat de gedeputeerde aen de Groot. Mog. Staten van Hollandt ende West-Vrieslant versoeken dat het Haere Groot Mog. gelieve aen baere gedeputeerde in het leger te schrijven ende zulx te recommanderen: daernaer dat aen dengeenen, dewelken uyt den name des Synodi van Suythollant den legerdienst bewaert, zall worden geschreven om hierover te vigileeren ende*

dat D. Gijsbertus Voetius ter gelegener tijt int leger hem zall transporteren om benefens den voornoemden bedienaer van het legerpredicken met alle voorsichticheyt dese voor dengeenen, dewelcke onder het gebiet van Zijn Princelijcke Synodus verstaet dat zulx zall geschieden.’ (Zie ook Knuttel, 337 waar dit besluit woordelijk is opgenomen).

In Bijlage CXII (312, aant.2) schrijft Duker hierbij het volgende: *De geloofsbrief door de Leidsche provinciale synode meegegeven, was in deze bewoordingen vervat: ‘Den e. synodus van Zuythollandt, overwegende dat de christelyke overhey, inde oorloge diese voert pro aris et focis (dat is voor de religie ende den staat) niet soseer te letten heeft op conquesten van landen ende steden, als wel op de uytbreidinge van des Heeren woordt, ende de voortplantinghe van zijn kercke: heeft gecommiteerd, ende committeert bij desen den eerweerdigen godtsaligen ende wel geleerden d. Ghibertum Voetium predicant tot Heusden, om hem selven by d’eertse gbelenthey met een predicant by zijn e. te verkiesen uyt den classe van Gorichem, te vervoegen in het leger van sijn F. G. mijn heere de prince van Oraengien, ende de e. heeren Gecommitteerden Staten te verssoeken (sic), dat hare E. Mog. Believen te bedencken, dat de uytkomsten van de oorlogen dependeren van God, ende te resolveren, op dat de Heere sijnen segen strecke over hare wapenen, (so den goeden God haer believe te verlenen de victorie) alle afgoderyen ende superstitionen inde stadt ende meyerye van ’s-Hertogenbosch te weeren, de stadt ende dorpen met goede ende trouwe predicanten te becleden, ende de geestelijcke goederen, volgens de generale intentie van d’eerste gifters te converteren tot den dienst Gods, et pios usus, (dat is tot godsalich ghebruyck). Versoeckende zijn F. G. ende de e. heeren Gecommitteerde Staten ende alle andere die desen mochte verthoont worden, dat haer believe de voorsz. D. Ghibertum Voetium om des Heeren wille inde voorsz. Sijne commissie te ontfanghen, ende behoorlick geboor ende gelove te geven: Actum Leyde (sic), anno 1629 Julij.’*

Ook hierin wordt niets vermeld over een eventuele betrokkenheid of inbreng van Voetius bij de onderhandelingen die de prins en de raden met de stad ’s-Hertogenbosch zouden voeren over de capitulatievoorwaarden bij inname van de stad.

Voetius vertrekt naar ’s-Hertogenbosch

Het punt van de afvaardiging van Voetius werd urgent toen op 24 april 1629 prins Frederik Hendrik met zijn gevolg (onder wie elf leden van de Staten-Generaal)

uit Den Haag naar de Mookerheide vertrok en zich via Heeswijk in Vught vestigde. Van daaruit begon hij met de aanleg van de werken ten behoeve van het beleg van de stad. De prins was als kapitein-generaal bevelhebber over meer dan veertigduizend soldaten die in zes legerkwartieren waren ingedeeld.

Frederik Hendrik had inmiddels het beleg om ’s-Hertogenbosch geslagen. Na afloop van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) hadden de Staten-Generaal een strategie bedacht. De activiteit van de prins volgde na de inname van Groenlo toen hij doorstootte naar het zuiden, naar ’s-Hertogenbosch, met het doel om na inname van de stad daar de gereformeerde religie te vestigen. Voetius kreeg de taak toebedeeld om te werken aan die verbreiding van de protestantse godsdienst in de stad en de dorpen van de Meierij.

Op dinsdag 7 augustus 1629 vertrok Voetius ingevolge de opdracht van de Leidse synode naar het Statenleger, en na aankomst vervoegde hij zich zonder uitstel bij graaf Willem van Nassau-Siegen (1592-1642), die zijn kwartier had opgeslagen ten noordoosten van ’s-Hertogenbosch nabij Orthen. Hier deed Voetius voortaan als veldprediker dienst. Ook was daar Petrus Strijthagen

Portret van Willem van Nassau-Siegen. Rijksmuseum Amsterdam.

die de geestelijke verzorger van de Duitse troepen was. Volgens Voetius was niet iedereen, en vooral niet de eerste de beste, geschikt om als legerpredikant te dienen.

Tot het werk van Voetius behoorde de verplichting 'om dagelijks, tegen schemertijd, wanneer de wacht- en verdedigingsposten betrokken werden, voor het front der gelederen het 'avond-gebedt' te verrichten, bestaande uit een korte toespraak, ingeleid door vurig smeken tot God en besloten met het aanroepen van 'des Hemels zegen over wie zich opmaakten hun werk te doen, vol moeite en gevaar'.

Daarnaast maakte Voetius ijverig gebruik, zoals Duker omschrijft, om de prins en Gecommitteerde Raden onder het oog te brengen: hoe een christelijke overheid, in de oorlog door haar gevoerd ter wille van religie en staat, veel minder diende te worden gelet 'op conquesten van landen ende steden, dan op de uytbreidinge van des Heeren woordt ende de voortplantinghe van Zijn kerkcke'. Dit om te voorkomen dat op het punt van de godsdienst ook maar een duimbreed zou worden toegegeven (zie dagboek Ophovius, p.53/54 en 17). Zo moest de prins dus bij het overeenkomen van de capitulatievoorwaarden met beide belangen rekening houden en zowel intern als extern een compromis zien te bereiken.

* conquesten = verovering van landen en steden.

** vigileren = bewaken / er op toezien.

Nu was de 'rekkelijkheid' (de toegeeflijkheid) van prins Frederik Hendrik inzake de godsdienst, uit diens geschiedenis bij de Staten bekend. In de Staten-Generaal zat men in deze zaken niet op dezelfde lijn als de prins; men vond hem te tolerant. Vanuit zijn verdraagzame levensvisie wees Frederik Hendrik elke dwang in geloofszaken af. Om toezeggingen over godsdienstzaken in de capitulatievoorwaarden te bewaken was het de taak van Voetius om deze zaken steeds onder de aandacht van de Prins te brengen.

De onderhandelingen

Toen in de vroege ochtend van dinsdag 11 september 1629 door het springen van een landmijn aan de Vughtsche poort, een grote bres was ontstaan en de troepen van de prins zich gereed maakten 'voorder invasie te doen' achtte Ophovius, na overleg met de Bossche magistraat als met de bevelhebber Grobbendonck, het ogenblik tot onderhandelen

gekomen, wanneer maar Oranje aan burgerij en geestelijkheid redelijke voorwaarden wilde toestaan. Hoe en door wie die onderhandelingen werden gevoerd, is uitvoerig te lezen in *Michaël Ophovius, Bisschop van 's-Hertogenbosch* door Jan van Boxtel.

Van rooms-katholieke zijde was Ophovius op 13 september aangezocht om namens de stad en de geestelijkheid de onderhandelingen over de capitulatievoorwaarden te leiden. De bisschop heeft in overleg met de geestelijken, de gilden en het stadsbestuur, de eisen van de stad opgesteld en die bij de prins bepleit.

De door de geestelijkheid gestelde capitulatievoorwaarden laten zich als volgt samenvatten (Kuijer 631): *'de vrije en openbare uitoefening van de katholieke godsdienst in stad en de Meijerij en het ongestoorde gebruik en bezit van alle bedepplaatsen en vrome stichtingen; voor alle seculiere en reguliere geestelijke, zowel mannen als vrouwen, het behoud en genot van al hun bezittingen en inkomsten; en tenslotte de plicht voor de belijders van een andere religie zich bij het betreden van een katholieke kerk te gedragen overeenkomstig de daar geldende gebruiken en voorschriften'*.

Schilderij bisschop Ophovius door Peter Paul Rubens. Mauritshuis Den Haag.

Portret van Anthonie Schets van Grobbendonck. Wikimedia Commons.

Bij de onderhandelingen kon de prins geen genereus standpunt inzake de godsdienstvrijheid innemen, alhoewel hij persoonlijk dit wel wilde aanbieden. Want zowel Voetius, als leider van de orthodoxen, en de Gecommitteerden van de Staten verzetten zich fel tegen het voornemen van de prins om de Bosschenaren behoud van hun vrije godsdienstbeleving aan te bieden.

In de avond van 12 september 1629 werden de heren de abt van Berne Jan Moors, de deken Van Voorn en de pensionaris welwillend door de prins ontvangen, maar stijfjes en stug door de elf statenleden, die de getoonde artikelen vanwege de kern ervan en de dubbelzinnigheid, niet goed vonden. Er werd door hen besloten in de avond of de nacht hun besluit aangaande de artikelen te sturen. Deze werden inderdaad volgende morgen ontvangen.

Daarop zijn de abt van Berne en de deken tot commissarissen gekozen om een regeling te treffen voor de geestelijkheid bij de overgave van de stad. Na overleg met de prins en consorten kwamen zij terug met artikelen die voor de godsdienst en de geestelijken hopeloos waren. Midden in de nacht daaraan volgend brachten zij dit bericht aan Ophovius (van Boxtel, 53). Zelf had Ophovius een lijst met 27 artikelen die hij in het verdrag opgenomen wilde zien. Deze waren tot stand gekomen na overleg tussen hemzelf, de heer van Grobbendonck en vertegenwoordigers van het stadsbestuur en de gilden. Maar deze werden door Hunne Hoog Mogenden en door de prins onverbidde-lijk verworpen. Op 13 september 1629 werd Ophovius, als vertegenwoordiger van de stad, ontvangen door de prins van Oranje en de statenleden van Holland en de andere provincies, onder wie de Rotterdammer Nobel en de pensionaris van de stad Alkmaar Van Foreest. Zoals Ophovius verklaarde, heeft hij zo met de prins en de staten onderhandeld dat de vrouwelijke religieuzen konden blijven en het genot van hun goederen mochten behouden. Voor de mannen verkreeg hij de toestemming dat die nog tot twee maanden konden blijven en in het genot van hun goederen bleven. Onder deze condities kon dan op maandag 17 september 1629 op het Heymhuis te Vught (waar Frederik Hendrik resideerde) het verdrag door beide partijen worden ondertekend. Duker schrijft daarover: *'Merkwaardig zeker mocht het schouwspel beten, waarvan Voetius – nog steeds veldprediker bij graaf Willems troepen, op maandag 17 september 1629, een belangstellend getuige was'* (Duker, 315). (Het 'Heymhuis' was van 1464 tot 1681 in bezit van de familie Heym, en heet tegenwoordig kasteel Maurick).

De Staten-Generaal

Na dit alles rijst de vraag wat de rol van de Staten-Generaal geweest is. De Staten-Generaal bestonden uit de vertegenwoordigers van de zeven provincies en waren verantwoordelijk voor onder andere buitenlandse politiek, defensie en financiën. Kerkelijk leven wordt hierbij niet vermeld. De Staten-Generaal waren in de tijd van de republiek in zekere zin regering en parlement ineen.

Uit het bovenstaande relaas over de kerkelijke zaken, is nu de vraag: welke besluiten namen de Staten-Generaal met betrekking tot de opdracht aan Voetius? Onderzoek van de Resoluties van de zittingen van de Staten-Generaal vanaf maart 1629 tot aan 14 september 1629 geeft daarover geen uitsluitsel. Voetius wordt daarin

Kasteel Maurick (vroeger: Heymshuis).
Wikimedia Commons, foto P.H. Lou.

niet genoemd. Wel wordt in verschillende Resoluties melding gemaakt over 's-Hertogenbosch. Een van de opvallende Resoluties is die van 1 juni 1629 waarin, onder 11, de *'President Gerestein stelt voor een bededag af te kondigen om God te bidden om een goede afloop van het beleg van 's-Hertogenbosch... etc.'* Ook op 6 september 1629 vinden we een vermelding, onder 9, waar wordt vermeld *'Vosbergen rapporteert ter vergadering dat enkele predikanten hem hebben bekendgemaakt dat bij de capitulatie van 's-Hertogenbosch goede zorg gedragen moet worden voor de uitoefening van de gereformeerde religie binnen deze stad en het eronder*

ressorterende platteland. Er wordt geen resolutie aangenomen'. Kennelijk ziet men de overwinning van de stad al gloren.

Vervolgens lezen we in de Resolutie van 13 september 1629, onder 2 en 3, *'dat de HHM bespreken de door de gecommiteerde van 's-Hertogenbosch ingediende punten. De ingezetenen van deze stad zullen zich moeten gedragen conform de plakaten van het land... etc.'* Daarna, op 18 september 1629 en volgende, lezen we een aantal keer de naam Voetius, maar dat betreft dan de opbouw van de plaatselijke gereformeerde gemeente, een taak die ook bij de opdracht van de Synode van Leiden behoorde. Over het deelnemen aan de onderhandelingen met de stad, dan wel zijn 'eisen' bij het opstellen van de capitulatievoorwaarden bij de overgave van de stad, zijn geen teksten opgenomen.

Wel interessant is, wat we lezen in *Bossche Bouwstenen* VI 1983 p.99 *'De synode vaardigde de predikant Gisbertus Voetius af naar het Staatse leger om hierop toe te zien. Het gevolg was dan ook dat ondanks de ongetwijfelde aandrang van Ophovius tot matiging en behoud van de katholieke godsdienst, in het verdrag stringente bepalingen werden opgenomen met betrekking tot het Roomse geloof in de stad'*. Ook hieruit blijkt dat de prins bij het overeenkomen van de capitulatievoorwaarden voor de overgave van de stad, hij zowel met de militaire als de geestelijke eisen rekening diende te houden en zowel intern als extern een compromis moest zien te bereiken.

Conclusie

Uit onderzochte bronnen blijkt, dat de opdracht die Voetius meekreeg vanuit de synode van Leiden, een duidelijk theologische was. Hij moest de geestelijke belangen waarborgen. Eerst als veldprediker en later, na inname van de stad, als opbouwer van gereformeerd kerkelijk leven in de stad. Want als afgevaardigde van de synode van Zuid-Holland behartigde hij de belangen van de 'rechtzinnigen' die de uitoefening van de roomse godsdienst koste wat kost wilden verbieden. De synode was niet bevoegd tot het nemen van besluiten met een staatkundige, militaire strekking.

In de geraadpleegde bronnen met betrekking tot de Staten-Generaal wordt niet gerept over instructies die Voetius van hen zou hebben gekregen voor zijn aanwezigheid of inbreng bij de onderhandelingen over de

Straatnaambord Voetiusplein Vlijmen. Foto: Toine Janssen

capitulatie van de stad 's-Hertogenbosch. Wel blijkt uit alles dat de invloed van Voetius indirect effect heeft gehad.

De veronderstelling dat Voetius daadwerkelijk aan de capitulatie-onderhandelingen zou hebben deelgenomen, kan niet worden gestaafd, en wordt door Duker (315) weerlegd door zijn opmerking dat Voetius *'nog steeds veldprediker bij graaf Willems troepen - op maandag 17 september 1629 een belangstellend getuige was'*.

Ook Van Dijck (328) spreekt zich in deze zin uit: *'Toen de overwinnaars op 17 september 1629 de stad binnentrokken was ook Voetius onder hen aanwezig en verklaarde zich direct bereid de Gereformeerde gemeente in de stad te helpen opbouwen'*. Overigens vertrok Voetius in augustus 1630 weer uit de stad.

Gezien het voorgaande kan de conclusie niet anders zijn dan dat er geen reden is aan te nemen dat Voetius medeonderhandelaar was bij het opstellen van de capitulatie voorwaarden bij de overgave van de stad.

In de regio Heusden is men Voetius niet vergeten. Op een tweetal plaatsen wordt zijn naam herinnerd. In Heusden werd op 26 september 2009 door de burgemeester een gedenksteen voor Voetius onthuld. Voor Voetius is een gevelsteen ontworpen met daarin het familiewapen, een bronzen voet met daaraan toege-

voegd een gedicht van de zeventiende-eeuwse dichter Van Oudenhoven. De gevelsteen is bevestigd aan de voorzijde van de Grote Kerk.

In Vlijmen, waar Voetius van 1611 tot 1617 predikant was, is het plein bij de protestantse kerk naar Voetius vernoemd. De gemeente Heusden heeft daar, op verzoek van de heemkundekring Onsenoort, een straatnaambord met de naam Voetiusplein geplaatst. De onthulling van het bord vond plaats op 10 december 2023; de tekst op het bord luidt: *'Voetiusplein 1e predikant van Vlijmen 1589-1676'*.

Een uitvoerige beschrijving over leven en werk van Voetius is te vinden in de uitgave *Gisbertus Voetius* door A.C. Duker, Leiden 1897, waarvan voor dit artikel gebruik is gemaakt.

Geraadpleegde bronnen

Aangeenbrug, Marusja, *Canon van het Nederlandse protestantisme in 7&7 vensters. Utrecht 2024*.
 Boxtel van, Jan Michaël Ophovius, *Bisschop van 's-Hertogenbosch, dagboek over het beleg en de inname van de stad in 1629*, 's-Hertogenbosch 2024.
 Dijck van, G.M.C. *De Bossche Optimaten*, Tilburg 1973.
 Dijkstra, W. Gisbertus Voetius Heusdanum 1589-1676 'Cleijn van stature, in 't examen clouck', artikel in *'Met gansen Trou'* Heemkunde Kring Onsenoort, jaargang 1989 nr. 39 p.33-41.
 Duker, A.C. *Gisbertus Voetius, Eerste deel+ Registers*, Leiden 1897 (antiquaris).
 Engen van, Hildo Een topstuk in het archief. *Bossche Kringen jaargang 11 nummer 3*- juli 2024.
 Gast de, C./Werther, H. *Op kerkenpad in het Land van Heusden en Allena*, Raamsdonkveer 2008.
 Knuttel, W.P.C. *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland, eerste deel 1621-1633*, 's-Gravenhage 1908.
 Kuijer, P.Th.J. *'s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629*, Zwolle 2000.
 Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629, Tentoonstelling 3 juni-19 augustus 1979, t.g.v. 350-jarige herdenking van de belegering en inname van 's-Hertogenbosch, uitgave Het Noordbrabants Museum 1979.
 Streekarchief Langstraat Heusden Langstraat, Archief classis Gorinchem, toegangsnr. 0191, inventaris 3.
 Geraadpleegde websites
https://books.google.nl/books/about/Gisbertus_Voetius.html?id=GiAVAAAAAJ&redir_esc=y
<https://proxy.archieven.nl/128/9BB04D006A654F1484BB214D26A0DA4A> Archief van de Classis Gorinchem te Heusden
https://resources.huylgens.knaw.nl/besluitenstatengeneraal_1576-1630

Muziek

Gemengd Koor 's-Hertogenbosch bijna zeventig jaar jong

Zingende mensen zijn blije mensen

Door elf zangers werd op 15 oktober 1958 het staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie (PTT) Gemengd Koor opgericht. Na de verzelfstandiging van het staatsbedrijf van de PTT ging het koor in 1995 verder onder de naam Gemengd Koor 's-Hertogenbosch. Een koor met een rijk verleden waarvan het repertoire door de jaren heen meer dan zeshonderd liederen telde.

In 1955 werd er bij de PTT een gelegenhedskoortje samengesteld om het afscheid van districtsdirecteur ir. Verwey de Winter op te luisteren. Hij was erg geliefd bij het personeel en kreeg dan ook een afscheidsrevue aangeboden in het toenmalige Casino. Alle afdelingen van het telefoon-district deden hieraan mee: 's-Hertogenbosch, Eindhoven, Tilburg en Waalwijk. Na afloop genoot men van het succes: bij een aantal mensen leefde de wens om verder te gaan. Toch duurde het nog drie jaar, na een oproep in het personeelsblad, voor het PTT Gemengd Koor werd opgericht. Het vormde een onderdeel van de Sport- en Ontspanningsvereniging PTT 's-Hertogenbosch. De contributie bedroeg toen f. 2,40 per maand. Het koor begon met elf leden maar doordat partners en andere gezinsleden

enthousiast gemaakt werden om ook lid te worden, groeide het snel naar dertig leden. Hierdoor kon twee maanden later al een nieuwjaarsconcert gegeven worden.

Van PTT Gemengd Koor naar Gemengd Koor 's-Hertogenbosch

Na de privatisering van het staatsbedrijf van de PTT liet opvolger KPN een onderzoek doen naar de kosten van de verenigingen die onder de PTT-vlag opereerden. Vanaf 1 januari 1995 werden alleen nog die verenigingen erkend waarvan zestig procent van de leden bij het bedrijf werkte of gewerkt had. Het PTT Gemengd Koor voldeed niet aan deze norm en daarom werd er overgegaan tot verzelfstandiging. Onder de naam Gemengd Koor 's-Hertogenbosch gingen de leden verder. KPN was het koor welgezind en gaf alle bezittingen van het koor, waaronder een piano, gratis mee.

PTT-Korendagen

Naast het PTT Gemengd Koor uit 's-Hertogenbosch bestonden er tal van PTT-koren verspreid over het land. Om de onderlinge competitie te bevorderen werden er dan ook jaarlijkse zangersdagen in de vorm van een concours georganiseerd door de PTT. De kosten werden

grotendeels door de werkgever betaald. Die stelde ook een wisselbokaal beschikbaar. Tijdens de eerste vijf jaar bereikte het Bossche koor al zo'n hoog niveau dat het in Nijmegen de wisselbeker won. Deze korendagen duurden voort tot in de jaren negentig. Door de verzelfstandiging van de koren daalde het PTT-gehalte van de deelnemers. Tijdens de korendag in 1998 in de Nederlands Hervormde kerk in de Kerkstraat traden naast oud-PTT-koren uit Breda, Amsterdam en Leeuwarden dan ook koren op uit Loosbroek, Nuland, Aarle-Rixtel en Goirle.

Meerdaagse reizen

De contacten met andere koren bleven niet beperkt tot Nederland maar breidden zich uit naar Duitsland. In 1961 waren de Bosschenaren enkele dagen te gast bij het Postchor Essen / Altenessen. Men werd ondergebracht bij particulieren en behalve een zangoptreden keek men ook hoe de Duitse collega's hun werk verrichtten. Twee jaar later bracht het Duitse koor een tegenbezoek aan 's-Hertogenbosch en luisterde het de kerkdienst in de Sint-Jan op.

Tijdens een bezoek aan zusterstad Trier ontstond er contact met de Deutsche Postsängerbund, dat weer leidde tot reizen naar onder meer Stuttgart, Koblenz, Keulen en Berlijn en optredens tijdens Internationales Sängertreffen.

Absolute hoogtepunten voor het Gemengd Koor 's-Hertogenbosch zijn ongetwijfeld de verzorging van de kerkdienst in de Notre Dame in Parijs in 1997 en in de Sint-Pieter in Rome in 1999.

Warme herinneringen aan contacten met Wales

Tijdens de herdenking van de bevrijding van 's-Hertogenbosch in oktober 1988 ontstonden de contacten met Wales. Samen met het Porthcawl Male Choir verzorgde men het Bevrijdingsconcert. Dit werd gevolgd door drie reizen naar Wales in de jaren negentig waar men deelnam aan concerten en tevens kerkdiensten opluisterde. Doordat koren uit Wales bijna jaarlijks hier het Bevrijdingsconcert mee uitvoerden, kwam er een prettige uitwisseling tot stand. Helaas lukt het de zangers vanwege de leeftijd niet meer om nog naar 's-Hertogenbosch te komen.

Anno 2026

Bij het vijftigjarig bestaan in 2008 telde het koor nog meer dan honderd leden. Nu zijn het er ruim veertig. Voorzitter Inno van Riemsdijk memoreert: "In het verleden maakten wij ieder jaar wel een meerdaagse reis. Nu maken we nog dagtochten, ook omdat niet alle leden even mobiel zijn. Maar wij zitten niet stil. In juli 2025 zocht harmonie ODIO een koor om samen een concert in de stijl van André Rieu

voor te bereiden en uit te voeren in het Theater aan de Parade. Wij zijn hier op ingegaan. Het werd een daverend succes. Uit dit contact is ook het plan gegroeid om in december 2026 gezamenlijk een kerstconcert te geven in de kerk in Vinkel."

Van Riemsdijk is al sinds 1991 betrokken bij het koor. "Mijn vrouw werkte voor een Pools reisbureau. Zij regelde een reis voor een Pools koor dat naar 's-Hertogenbosch kwam en vanuit dat koor volgde de uitnodiging om mee te zingen." Secretaris Huub van Osch is al meer dan vijftig jaar lid: "Ik werkte destijds als kok bij de Binckhorst. Mijn buurman was lid van het PTT-koor en nodigde mij uit om eens mee te zingen. Na die avond ben ik erbij gebleven. Ik vind zingen fantastisch. En dat ik ook nog een functie mag vervullen binnen het bestuur, vind ik geweldig."

Omdat de huidige omvang van het koor te klein is om grote werken als opera's op de Bühne te brengen, voert het bestuur een actieve ledenwervingsactie. Inno van Riemsdijk: "Wij merken dat aspirant-leden het beste blijven als ze met enkele personen tegelijk komen. Als een eenling komt, haakt hij vaker af, ondanks dat wij ze hartelijk verwelkomen en goed begeleiden." Huub van Osch vult aan: "Laatst is een koor uit Berlicum gestopt, wij hebben meteen contact opgenomen omdat zij hetzelfde repertoire zingen als wij. Helaas heeft hier niemand op gereageerd." Ondanks het stagnerende ledenaantal is het koor nog steeds springlevend. Zo worden er ieder jaar minimaal twee concerten gegeven. In april was er het voorjaarsconcert in de Sint-Catharinakerk en in december komt er het al genoemde kerstconcert in Vinkel. Begin januari wordt er voor de leden en hun partners een nieuwjaarsbijeenkomst georganiseerd. Bij de herdenking van de bevrijding van 's-Hertogenbosch bij het 53th Welsh Division Memorial wordt ieder jaar samengewerkt met het Veteranen Ontmoetingscentrum. Het koor zingt dan enkele liederen. Ook als er een vraag van buitenaf komt om medewerking, wordt daarop ingespeeld.

Als u graag zingt en/of belangstelling hebt voor het Gemengd Koor 's-Hertogenbosch kijk dan eens op <https://gemengdkoor.nl/> of bezoek een repetitieavond op dinsdag in sociaal centrum de Helftheuvel. Nieuwe leden krijgen het jubileumboek dat bij het vijftigjarig bestaan is uitgegeven cadeau.¹ Daarnaast kunnen zij in 2028 het zeventigjarig bestaan van het koor mee vieren, het zit al in de planning om dan een mooi concert te presenteren. **B**

Noten

¹ Anton van der Lee, *Zij die willen zingen vinden altijd een lied Gemengd koor 's-Hertogenbosch 1958 – 2008* (z.p., 2008). Dit boek is ook gebruikt bij het samenstellen van bovenstaand artikel.

Nieuw: Caroluswandeling

Carolusziekenhuis
in 1932. Foto:
Erfgoed 0033256.

12 mei 1876 arriveren vijf zusters uit Trier in 's-Hertogenbosch. Op verzoek van mgr. Zwijsen gaan ze ziekenzorg leveren. Ze doen dat in het Carolusgesticht aan de Jan Heinsstraat.

In de jaren 1990 stoppen de zusters met hun werk in het ziekenhuis. De laatste zusters vertrekken in 2019 naar hun rusthuis in Nuland.

Ooit kende 's-Hertogenbosch vier ziekenhuizen: het Groot Ziekengasthuis, het Carolus, het Joan de Deo en het Protestants Ziekenhuis. Nu is er alleen nog het Jeroen Bosch Ziekenhuis, een fusie van de vier.

Nog steeds is er veel markant materieel erfgoed in de stad. Veel mensen herinneren zich de zusters. Daarom worden er in dit jubileumjaar diverse activiteiten georganiseerd.

Er worden op verschillende plaatsen lezingen gehouden, zoals op 30 mei om 14 uur in het historisch café van de Knillispoort.

Over de geschiedenis van de zusters zijn vijf artikelen geschreven die dit jaar in Bossche Kringen verschijnen.

Ook is een door gidsen begeleide wandeling samengesteld door de werkgroep 150 jaar zusters van Carolus. Vanaf 15 mei kunt u op diverse vrijdagochtenden meewandelen. Daarbij wordt een aantal instanties en gebouwen bezocht, met mooie verhalen. En wellicht kunt u deze verhalen aanvullen met uw eigen verhaal. B

De wandeling is te boeken via dagjedenbosch.com.

Herziene uitgave over schuilkerken

Onlangs verscheen een herziene uitgave van Ton Vogels *Schuilkerken en hun bedienaren*. Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch verzorgde andermaal een mooi boek, nu met nog meer informatie en fraaie illustraties. Opnieuw heeft de werkgroep Kerken en Kloosters van de Kring gezorgd voor een belangrijk stukje geschiedenis van de katholieken in 's-Hertogenbosch in een moeilijke tijd.

In 2010 publiceerde Ton Vogel zijn boek over de Bossche schuilkerken. De afgelopen 15 jaar bleef hij, naast zijn werk binnen de werkgroep, dit fenomeen onderzoeken. Nu is een tweede druk verschenen en wat voor een.

Uitgebreid gaat Ton Vogel in op de periode 1629-1811. Welke maatregelen trof de Haagse overheid na de inname van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik in verband met het katholieke geloof? De katholieken mochten hun godsdienst niet meer in het openbaar uitoefenen en gingen schuil in twintig 'verborgen' kerken. Soms waren die gevestigd in particuliere huizen. De Raad van State heeft geld en gebouwen nodig voor de defensie van de Verenigde Nederlanden. Daarom worden geestelijke goederen geconfisqueerd en verkocht of ze krijgen een andere bestemming. De dominees hebben de macht en het stadsbestuur geeft hun alle ruimte. Even is er een moment

van rust voor de katholieken rond het rampjaar 1672. Maar dan worden de teugels weer aangehaald tot de Fransen eind achttiende eeuw de stad veroveren. Zij brengen vrijheid van geloof met zich mee.

Alle schuilkerken worden minutieus beschreven. Daar heeft Ton Vogel veel werk in gestoken: boeken doorgespit, archieven geraadpleegd. Daardoor heeft hij tal van voor ons nieuwe zaken gevonden.

Veel originele documenten, die zijn opgenomen, maken dit boek nog interessanter. Het rijk geïllustreerde boek is een aanrader van jewelste. Veel illustraties zijn in kleur.

Ton Vogel, *Schuilkerken en hun bedienaren* is uitgegeven door Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch en in het Kringhuis aan de Parade te koop voor € 17,95.

B

Tekst: Redactie

De Bossche Beiaard Stichting zoekt met spoed twee bestuursleden. Hebt u interesse en zes tot acht keer per jaar een uurtje tijd, laat het dan weten: joost@vanbalkom.com

Onze dank is groot!

De barmhartige zusters van de Heilige Carolus Borromeus te 's-Hertogenbosch

In dit tweede artikel over de zusters van Carolus Borromeus wordt de geschiedenis van de zusters voor ze in 's-Hertogenbosch kwamen beschreven. We beginnen met de vraag: hoe kwamen de zusters in Trier en hoe kreeg de Congregatie haar naam?

Dan gaan we terug naar de zestiende eeuw, waar het allemaal begon in Milaan.

Carolus Borromeus werd priester en ontving vijf maanden later de bisschopswijding, met Milaan als diocesis. Door politieke strubbelingen – het gebied verkeerde onder Spaans gezag – stond de bisschopszetel er al jaren leeg en terwijl de Kerk zich overal verjongde, was in Milaan alles nog middeleeuws.

Karakter

Carolus vaardigde een moderne catechismus uit, overreedde de paus tot hervatting van het al tien jaar opgeschorte concilie van Trente, bezocht alle kloosters en parochies van zijn diocesis om een nieuwe tucht in te voeren, preekte iedere zondag zelf, stichtte weeshuizen, hospitalen en liefdadigheidsinstellingen, haalde de bezem door het hele verslapt kerkelijk leven. Ook stichtte hij een van de eerste priesterseminaries.

Ook veel gelovigen vonden hem een scherpslijper. Maar dat begon te veranderen toen hij zich tijdens een hongersnood in de schulden stak om voedsel te kunnen uitdelen. Hij won alle harten toen in 1576 de pest uitbrak. De gouverneur en alle bestuurders vluchtten de stad uit; Carlo daarentegen verplichtte elke priester, monnik en non te blijven teneinde de pestlijders bij te staan; hij gaf zelf dag na dag het goede voorbeeld. Zodra de epidemie voorbij was, klaagde de gouverneur hem in Madrid en Rome aan wegens overtreding van gemeentelijke voorschriften, maar de steun van het volk maakte hem onaantastbaar.

Hoewel vermagerd tot een skelet, organiseerde hij een bijeenkomst van alle priesters in zijn bisdom, wat resulteerde in de stichting van een modern seminarie. Een maand na zijn zesenvestigste verjaardag verliet zijn kracht hem. Zijn dood voorvoelend kroop hij 's nachts uit

bed om op zijn stenen kamervloer te sterven; daar vond men hem in de ochtend van 4 november 1584.

1652: oprichting van de orde in Nancy

De barmhartige zusters vinden hun oorsprong in een zeventiende-eeuwse Franse stichting door Emmanuel Chauvenel te Nancy. Boven de ingang van het grote huis dat Chauvenel aan een aantal zusters schonk, stond een beeld van de H. Carolus Borromeus: zo kwam de nieuwe congregatie aan haar naam. Emmanuel Chauvenel

vervulde de laatste wens van zijn zoon en stichtte een Charité, een Huis van Barmhartigheid, waar ongehuwde vrouwen en weduwen de zieken moesten verzorgen.

Later kreeg de gemeenschap een groter huis, met boven de ingang een standbeeld van de heilige Carolus Borromeus. Zo werden de vrouwen door de bevolking 'De Zusters van Saint Charles' genoemd.

De oorspronkelijk stichting ontwikkelde zich tot vier van elkaar onafhankelijke congregaties, die hun moederhuizen hadden in Nancy, Praag, Treibnitz en Trier. Vandaar dat we in Nederland ook de benamingen tegenkomen van 'De zusters van Trier' en 'De zusters van Nancy'.

Hertog Karel IV van Lotharingen stichtte in 1626 een huis van liefdadigheid, geplaatst onder de bescherming van zijn patroonheilige Sint-Carolus Borromeus. Het was de bedoeling om honderd arme kinderen op te vangen, hun een christelijke opvoeding te geven en hun een vak te leren. Tegelijkertijd creëerde de hertog een ziekenboeg om de armen van de stad te helpen en te ontlasten ten koste van openbare aalmoezen en voegde het toe aan het huis van Saint Charles. Deze ziekenboeg, snel te klein

geworden, lag aan de oorsprong van wat later het Saint Charles Ziekenhuis zou worden.

Bij een nieuwe akte van november 1662 stichtte Emmanuel Chauvenel definitief het huis van liefdadigheid. In mei 1663 keurde en machtigde hertog Karel IV deze stichting goed en erkende de Gemeenschap van de Zusters van de Heilige Familie, waarvan het aantal werd vastgesteld op twaalf. Deze kregen bisschoppelijke goedkeuring. De zusters hadden, ondanks deze erkenning, grote moeite om zich definitief te vestigen in het huis van Saint Charles, opgeëist door de erfgenamen van Emmanuel Chauvenel. Pas in 1674 werd de kwestie opgelost in hun voordeel.

In 1679 machtigde de bisschop van Toul hen om zich te organiseren in een congregatie en om hun zorg te verlenen aan de arme zieken die in het huis van Saint Charles zijn opgenomen. Dit huis werd omgevormd tot een ziekenhuis en onder leiding van de zusters verder ontwikkeld.

In 1709 gaf hertog Leopold opdracht tot een fusie van het Saint Roch ziekenhuis en het Saint Charles ziekenhuis met als nieuwe naam Saint Charles Hospitaal. De middelen van deze instelling bestonden uit inkomsten uit de

giften van weldoeners, en in rechten verleend door de hertogen van Lotharingen.

De Verenigde Ziekenhuizen in Trier

Het klooster van Sint Irminen werd gesticht halverwege de zevende eeuw en had tot het einde van de zestiende eeuw een Mariapatronaat. Het vaak gebruikte naamsuffix zur Oeren verwijst naar de laatantieke graanschuren (Latijn: horreum) aan de oevers van de Moezel waar het zich bevond. Sint-Irmina was de tweede abdis van het klooster, dat sinds 953 de benedictijnse regel volgt, maar waarschijnlijk veel eerder.

In 966 werd de abdij ondergeschikt gemaakt aan de aartsbisschoppen van Trier, maar latere pogingen om haar vroegere positie als koninklijk klooster te herwinnen waren mislukt. In 1148 droeg aartsbisschop Albero van Montreuil het klooster, dat nu dringend aan hervorming toe was, over aan abt Richard von Springersbach. St. Mary's werd omgevormd tot een augustijner vrouwenklooster.

In 1495 keerde de gemeenschap, die sinds het einde van de twaalfde eeuw weer onder aartsbisschoppelijk toezicht stond, terug naar de benedictijnse heerschappij en sloot zich kort daarna aan bij de Bursfeldse congregatie.

St. Mariens-St. Irminens is onlosmakelijk verbonden met de bewogen geschiedenis van de stad Trier. Tussen de zestiende en het einde van de achttiende eeuw werd het verscheidene keren getroffen door oorlogsgebeurtenissen en

epidemieën, meest recentelijk in 1794 toen de Franse revolutionaire troepen oprukten.

Na de annexatie van de linkeroever van de Rijn bij Frankrijk werd de abdij bij besluit van 9 juni 1802 geseculariseerd. Daarna stonden de gebouwen aanvankelijk leeg.

De Verenigde Ziekenhuizen als uniforme juridische entiteit danken hun bestaan aan de decreten van keizer Napoleon van 9 oktober 1804 en 24 mei 1805 en het uitvoeringsbesluit van 3 mei 1806 tot aanvulling van dit decreet. De ziekenhuizen en instellingen die tot dan toe in Trier en de voorsteden hadden bestaan, werden onder gezamenlijk bestuur geplaatst, zonder hun eigen kloosterkarakter te verliezen. Aanvankelijk kregen ze het Katharinenklooster, dat in de buurt van St. Irminen lag, als hun woonplaats toegewezen.

In 1811 namen de Zusters van de H. Carolus Borromeus van Nancy, door bemiddeling van de bisschop van Trier, Charles Maney, de zorg en de gehele interne dienstverlening in de Verenigde Ziekenhuizen van St. Irminen over. Met de zusters wonnen de verpleging en geriatrische zorg aan professionaliteit. De reputatie van de zusters verspreidde zich al snel tot ver buiten Trier. In 1812 regelde de overste van de Borromeïsche zusters de overplaatsing van de zieken van het Bürgerhospitaal van het Sint-Catharinaklooster naar de heilige Irminen.

Als eerste directeur gaf Xaveria Rudler (1811-1885) vorm aan de ontwikkeling en uitbreiding van de Borromeïsche Zusters Trier, een

katholieke religieuze vrouwen-coöperatie (congregatie), die zich voornamelijk bezighield met de zorg voor zieken en armen, en deelnam aan de ontwikkeling van moderne intramurale verpleging in het Rijnland.

Het moederhuis in Trier

De geschiedenis van het *Haus im Krabnen* gaat terug tot de twaalfde eeuw – lang voordat het in 1849 het moederhuis werd van de Borromeaanse Zusters.

Door een schenking behoorde de *Jobannishof* – de locatie van het huidige moederhuis – aanvankelijk toe aan de benedictijnen van Mettlach. Het oudste deel van het gebouw, het *Haus im Krabnen*, diende als onderkomen voor de monniken wanneer zij om zakelijke redenen naar Trier kwamen.

In 1601 ging het bezit over naar de jezuïeten, die het hoofdbouw in de daaropvolgende jaren renoveerden en hier hun noviciaat hielden. Met de ontbinding van de jezuïetenorde in 1773 kwam ook haar werk in Trier ten einde.

Sommige reliëfs en beelden op het moederhuisterrein herinneren ons aan de tijd van de jezuïeten: het reliëf in de buitenmuur van de tuin - Jezus die zijn moeder ontmoet op de Kruisweg en de beelden van Sint-Ignatius van Loyola en Sint-Franciscus Xaverius.

In 1773 stichtte aartsbischop Clemens Wenzeslaus zijn seminarie in het noviciaatshuis van de ontbonden jezuïetenorde.

Op 6 september 1780 trokken de Alexianische broeders in. De broeders werkten in de verpleegkunde, vergezelden criminelen op hun laatste wandeling, begroeven de doden en namen weeskinderen op. Vanwege secularisatie, oftewel de onteigening van kerkelijk eigendom, moesten de broers op 20 augustus 1802 het *Haus im Krabnen* verlaten en werd het terrein privébezit.

Op 3 december 1849 begon de geschiedenis van het Trier Ziekenhuis van de Borromeaanse Zusters met de opname van de eerste patiënt. In 1872 werd de Duitse provincie van de Borromeaanse Zusters een aparte congregatie met het moederhuis in Trier.

Onder druk van de Pruisische regering werd in september 1872 het provinciale moederhuis Trier met zijn filialen door de Curie verzelfstandigd. Zo werd de voormalige provinciale overste Xaveria Rudler de eerste algemene overste van de Zusters van Barmhartigheid van Sint-Carolus Borromeus in Trier.

Het moederhuis in Trier in 1908

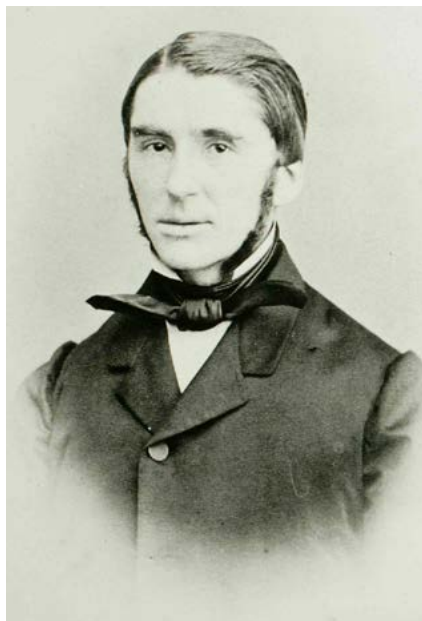
Onder leiding van Xaveria Rudler kon vanuit het moederhuis in Trier op Duitse bodem een gestadige ontwikkeling plaats hebben. In 1851 vestigden de Zusters zich in *Die Münze* te Kleef, dat sedert

1827 ingericht was als een stedelijk *Armen-, Kranken-, Verpflegungs- en Schulanstalt*. Dit stond onder leiding van een protestants bestuur in een overwegend katholieke stad. Na verloop van enkele jaren werden de gebouwen aangepast aan het kloosterlijk leven en kwam een kapel voor de kerkelijke diensten tot stand. Diverse klaslokalen ontstonden en steeds nieuwe leerkrachten bevolkten de gemeenschap.

De godsdienstleraar dokter Robert Scholten van het gymnasium trad vanaf februari 1865 op als rector der religieuzen. Dr. Robert Scholten werd in 1831 te Rees geboren en ontving in 1858 de priesterwijding te Munster. Na zijn theologische studies waarin hij doctoreerde, werd hij *Religionslehrer* aan het stedelijk gymnasium en als rector verbonden aan de stedelijke *Armenschule* te Kleef. Door deze laatste instelling kwam hij in contact met de Borromäerinnen van Trier. In 1867 stond de regering toe dat de Zusters een hogere meisjesschool voor kinderen uit goedgezinnen oprichtten. In 1874 verbood dezelfde regering aan de zusters onderwijs te geven en hief de school op.

In de benarde tijden was Scholten de steun van de zusters, die zich in de komende jaren binnen het bisdom 's-Hertogenbosch kwamen vestigen. Op 26 september 1874 had hij reeds gezorgd voor een aanbevelingsbrief van de bisschop van Munster voor zijn zusters aan het adres van mgr. J. Zwijsen. Hij is met enkele raadzusters uit Trier naar 's-Hertogenbosch vertrokken voor een bezoek aan de Bossche bisschop. De eerbiedwaardige en goedhartige prelaat ontving de zusters met de meeste welwillendheid en deelneming, stond de

komst der congregatie in de stad en andere plaatsen van het diocees toe en droeg zelfs iemand op, de zusters ten dienste te zijn en zodra mogelijk een aanzienlijk huis en erf op te sporen, dat voor de instelling zou kunnen worden ingericht. Die iemand werd Jan de Kort.

De zo voortreffelijk begonnen leeropdracht onder arme kinderen onder leiding van de zusters werd afgesloten door de antikerkelijke 'verlichters' van de *Kulturkampf*. In april 1877 werd het verboden als opvoedsters der kinderen te blijven fungeren. Dit werd aanleiding dat men in 1875 even over de grens, te Groesbeek de hele school met personeel en schoolkinderen overbracht in een daar aangekocht

hotel Bellevue. Dit tot pensioen omgevormde hotel kreeg de naam Marienthal of Mariendaal.

Kulturkampf

Otto von Bismarck was Rijkskanselier in Duitsland van 1871 tot 1890. Zijn politiek was gericht op eenheid, die niet bereikt moest worden door onderling overleg, maar door geweld en dwang van de sterkste. Hij was conservatief en een overtuigend nationalist. Hij maakte zich dan ook sterk om de Duitsers zo nationalistisch mogelijk te maken.

Door verschillende overwinningen (op Denemarken, op Frankrijk) werd hij in 1871 Rijkskanselier van Duitsland met veel macht. Via de *Kulturkampf* (1872-1879) bestreed hij de machtige Rooms-Katholieke Kerk. Zo schafte hij het rooms-katholieke trouwen voor de kerk af en gooide hij weerspannige priesters en bisschoppen in de gevangenis of zette hen het land uit. Hij liet alle kloosterorden verbieden. Onder invloed van de antiklerikale stemming in Duitsland kwam in 1875 de congregatie van Trier ook naar Nederland.

De zusters streefden ernaar alle werken van christelijke barmhartigheid en onderwijs uit te oefenen. Daaronder viel het verzachten van geestelijke en lichamelijke nood, zorg voor voogdijkin-

De barmhartige zusters vinden hun oorsprong in een zeventiende-eeuwse Franse stichting

deren, verpleging van zieken, zorg voor bejaarden, het werk van de Vincentiusverenigingen, werk in ziekenhuisbibliotheken en gevangnissen, het gastvrijheid bieden aan katholieke jongeren en religieuze groeperingen, en incidenteel vrijwilligerswerk bij het Rode Kruis.

De onderhandelingen, voorafgaand aan de uittocht uit Kleef naar Groesbeek, in het diocees 's-Hertogenbosch, werd aanleiding tot nadere kennismaking van de Trierse Zusters binnen laatstgenoemd bisdom. Zo kon het gebeuren dat na de stichting in 1875 te Groesbeek er meer huizen ontstonden: in 1876 te 's-Hertogenbosch (Sint-Carolusgesticht), te Sint-Oedenrode (Sint-Odagesticht), te Oeffelt (Sint-Josephgesticht), te Beugen (Sint-Mariagesticht en te Uden (Sint-Jan de Doper). Ze had haar noviciaat in 's-Hertogenbosch en was als Stichting Carolus gevestigd in de Jan Heinsstraat. De Zusters van Nancy kwamen op hun beurt in Budel terecht. In 1880 nam men tenslotte de ziekenverpleging in het Groot Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch over.

Jan de Kort, president van de Godshuizen in 's-Hertogenbosch

De familie De Kort dreef een handel in tabak en koloniale waren en behoorde tot de vooraanstaande middenstandsfamilies in de hertogstad. Het zakendoen lag de familie niet echt, maar ze richtte zich meer op geestelijke en maatschappelijke werken van liefdadigheid. Samen met zijn vader was Jan Vincentiaan in de parochie Sint-Jan. in 1857 richtte Jan een Sint-Joseph- of mannenvereniging op om mannen en jongens om de veertien dagen nuttig en gezellig te laten samenkomen (in een zijvleugel van het Geefhuis).

Op 14 augustus 1875 schrijft Jan de Kort aan dr. Robert Scholten dat er binnenkort een mooi herenhuis verkocht wordt met bijgebouwen. Het omvat 33 aren en is geschikt voor uitbreiding. Alles ligt dicht bij elkaar, is vrij gelegen en heeft geen burens.

Op 21 augustus 1875 schreef zuster Antoinette, de overste van Kleef aan het moederhuis te Trier met de

laatste nieuwtjes. Het gehele perceel werd geschat op f 30.000,- met een uitloop tot f 36.000,-.

Het bestond uit het eerder genoemde herenhuis met aangeleggen lager gebouw met een grote tuin achter en naast het huis. Verder een groot gebouw dat gediend had tot looierij. Het werd in 1876 geheel afgebroken en vervangen door een nieuw gebouw, in verbinding met het daarnaast gelegen gebouw dat even later als middengebouw werd omschreven en verbonden was met het woonhuis. Verder was er een achterhuis, dat als washuis werd ingericht. Er stond ook nog een koetshuis, dat in 1877 verbouwd werd tot bovenhuis met kamers. Er waren ook nog vier arbeiderswoningen, gelegen tegen het koetshuis.

B

Tekst: Redactie

In vroeger tijden werd ook 's-Hertogenbosch getroffen door de pest. Zo ook in 1627, nu vierhonderd jaar geleden.

Van Heurn schrijft in zijn *Historie der Stad en Meyerye van 's Hertogenbosch*:

"De Pest verhefte dermaate weeder binnen deeze Stad, dat men genoodzaakt was, eenige straaten, ter verhoeding van den voortgang dier besmetting, met planke heiningen afteschutten, en de Regeering nam, in dit jaar, eenen derden Pestmeester aan, vermits, de voorige twee, aan de besmetlyke ziekte, overleden waren."

Dan gaat Van Heurn verder (de ene ellende volgt op de andere):

"By dit kwam nog de zwaare Bede, die in deezen tyd jaarlyke gevorderd werd, zy bestond in het geene de lopende imposten, jaarlyks, by verpagting opbragten, dat omtrent veertig, of vyf en veertig duizend guldens, ter maand, bedroeg. Die van 's Hertogenbosch, gelyk meermaalen, wilden thans weederom, niet dulden, dat van wegen de Staaten, binnen hunne Stad, eenige gemeene middelen verpagt, en betaald werden, dan by uitkoop, zo voor den Impost van het Koorn, en Vleesch, zynde twee duizend guldens, boven haar aandeel in de groote, kleine, en vermeerderde Beden, het geen vry wat hooger beliep."

In Shape in Design Museum

Nog tot en met 14 juni loopt in het Design Museum Den Bosch de tentoonstelling *In Shape*. Het is een mooie expositie die de bezoeker aan het denken zet.

In een tijd waarin fitnessroutines, schoonheidsfilters en cosmetische ingrepen alomtegenwoordig zijn, lijkt het lichaam iets geworden dat maakbaar en verbeterbaar is. Het lichaam is niet langer een gegeven, maar steeds meer een project. We werken eraan, kneden en corrigeren het om te voldoen aan een ideaal dat vaak onbereikbaar is.

Die zoektocht naar het ideale lichaam is niet nieuw. Al eeuwenlang gebruiken we allerlei middelen om onze contouren te veranderen en aan te passen aan het heersende schoonheidsbeeld. Terwijl de modekoningen en -koninginnen het silhouet bepaalden, was het de ondermode die het lichaam daadwerkelijk vormde. Korsetten snoerden de taille in, bustles vergrootten de billen, beha's drukten de boezem plat of liftten deze omhoog, en slips en gordels maakten alles glad.

Lichaam centraal

In de tentoonstelling *In Shape* staat het lichaam centraal als terrein waar design, mode en maatschappelijke

normen elkaar kruisen, en tonen we de rol die ondermode daarin gespeeld heeft. De tentoonstelling laat zien hoe we onze lichamen door de eeuwen heen hebben gevormd, niet alleen met textiel en techniek, maar ook door macht, identiteit en verlangens. Aan de hand van ondermode voor verschillende aandachtsgebieden als schouders, borst, taille, billen en heupen, benen en kruis, laten we zien hoe de aandacht door de tijd heen verschoof en welke middelen daarvoor werden ingezet.

Macht of verleiding?

Soms draait het bij het vormen van het lichaam om macht en discipline, soms om verleiding en consumptie, vaak om beide tegelijk.

Vrouwenlichamen, mannenlichamen, en alle lichamen daartussenin worden in dit proces verschillend behandeld, maar raken elkaar in beeldcultuur, mode en verlangen voortdurend. De tentoonstelling *In Shape* maakt zichtbaar dat design niet alleen onze kleding, maar ook ons lichaam vormt en daagt bezoekers uit om na te denken over de kracht, verleiding en de risico's van die maakbaarheid.

De tentoonstelling *In Shape* is tot en met 14 juni te bezoeken in het Design Museum Den Bosch. Entree is € 15,00. Jongeren betalen de helft. Met een Museumkaart of een VriendenloterijVIP kaart kunt u gratis naar binnen.

B

Werkgroepen

Werkgroep Kerken en Kloosters – vijftwintig jaar – zoekt verjonging

Hebt u een warm hart voor religieus erfgoed en de geschiedenis van 's-Hertogenbosch? Bent u geïnteresseerd in kerken, kloosters en hun betekenis voor stad en samenleving – vroeger én nu? Dan nodigen wij u van harte uit om zich aan te sluiten bij de werkgroep Kerken & Kloosters.

De werkgroep maakt deel uit van de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch en houdt zich bezig met het bestuderen, documenteren en onder de aandacht brengen van het rijke religieuze erfgoed van onze stad en omgeving. Daarbij gaat het niet alleen om gebouwen, maar ook om verhalen, gebruiken, archieven en de rol die kerken en kloosters hebben gespeeld – en soms nog spelen – in het culturele en maatschappelijke leven.

Wat doet de werkgroep?

De leden van de werkgroep doen onderzoek en delen kennis, wisselen ideeën uit. Zij werken aan concrete projecten en publiceren hierover in eigen uitgaven of via artikelen in Bossche Kringen. Bij de cursus Boschlogie verzorgen zij twee modules over het religieus erfgoed van de stad.

Wie zoeken wij?

Wij zoeken een nieuw lid dat:

- Interesse heeft in kerkelijke en kloosterlijke geschiedenis, architectuur of erfgoed, graag

meedenkt en actief wil deelnemen aan gesprekken en activiteiten en die bereid is om zich enkele keren per jaar in te zetten voor vergaderingen en projecten.

- Een historische of kunsthistorische opleiding is niet vereist. Enthousiasme, betrokkenheid en nieuwsgierigheid vinden wij minstens zo belangrijk. Ook mensen met kennis van archieven, erfgoedzorg, fotografie of schrijven zijn van harte welkom, maar dit is geen voorwaarde.

Interesse?

Wilt u meer weten of eens vrijblijvend kennismaken met de werkgroep? Neem dan contact op met de coördinator van de werkgroep Kerken & Kloosters. U bent van harte welkom voor een kennismakingsgesprek en een bijeenkomst bij te wonen en te ontdekken of deze werkgroep bij u past.

Samen houden we het verhaal van Bossche kerken en kloosters levend. **B**

Weer geslaagde erfgoedavond

Op 9 april woonden velen de jaarlijkse erfgoedavond bij. We werden verrast door zes mooie lezingen, waardoor we weer bijgepraat zijn over enkele zaken rond erfgoed.

Archiefbewaarpplaats

Ivo Scheffers vertelde, op de avond van zijn laatste werkdag, over de archiefbewaarpplaats. Dat archief bevindt zich momenteel nog grotendeels op de Bloemenkamp. Maar dat oude gebouw is niet langer geschikt daarvoor.

Oorspronkelijk was gedacht aan het Gasthuiskwartier, maar die plek viel af. Nu is gekozen voor nieuwbouw in Empel Zuid. Daar is gekozen voor een monoliet in het groen. Duurzaamheid staat voorop, zo is de buitenmuur van een materiaal dat CO2 bindt.

Het duurt nog even voor het gebouw er staat. De start zou in de nazomer van 2026 zijn, oplevering nazomer 2027 en het inhuizen van de collectie staat gepland in januari 2027.

Antoon Derkinderen

Ronald Glaudemans gaf een lezing over Antoon Derkinderen, een van de grondleggers van de zogenaamde gemeenschapskunst. Zo maakte hij, naast werk voor De Bazel in Amsterdam, ook twee grote muurschilderingen voor de hal van het Bossche stadhuis. Die waren inmiddels in slechte staat. Proefstukken zijn schoongemaakt in Maastricht, waardoor de vergelijking nu weg is. De eerste wand is nu ook naar Maastricht om daar gerestaureerd te worden. Tijdelijk hangt er een replica in het stadhuis. De tweede wand wordt ter plaatse opgeknapt.

Burgerslachtoffers in het najaar van 1944

Sanne Schra heeft een student onder haar hoede genomen: Tim Otgens. Hij onderzoekt burgerslachtoffers die gedood zijn in het najaar van 1944. Van de 249 Bosschenaren die toen omgekomen zijn, hebben er nu

24 een verhaal gekregen. Daartoe onderzocht Tim de burgerlijke stand, politieregisters en het archief van de luchtbescherming.

Resultaten tot nu toe zijn te vinden op www.erfgoedshertogenbosch.nl/oorlogsslachtoffers.

Archeologisch monument Parade

De vierde spreker, Ronald van Genabeek, ging in op het archeologisch monument Parade, waar onder de grond mogelijk nog resten van het Groot Begijnhof aanwezig zijn. Omdat er niet systematisch gegraven mag worden, weten we weinig van dat begijnhof. Tot 1629 heeft het gefunctioneerd. Daarna mochten er geen nieuwe begijnen bij, zodat na het overlijden van de laatste begijn in 1694 het begijnhof leeg kwam te staan. In 1740 is uiteindelijk de paradeplaats aangelegd.

Soms kan er een beetje opgravingsonderzoek plaatsvinden, bijvoorbeeld als er riolering of andere leidingen worden aangelegd. Het resultaat is echter nog mager.

Veranderingen 1965-1980

Elke de Rooij nam ons mee naar de jaren 1965-1980. Veel is er toen veranderd in de maatschappij. Zij ging vooral in op de gebouwen en wijken uit die tijd. Nu worden enkele bouwwerken van toen aangewezen als gemeentelijk monument.

Tot slot

Huibert Wilschut hield tot slot een hartstochtelijk verhaal over de weg naar 2029 en vooral ook wat er daarna (tot zeg 2050) zou moeten gebeuren. Zo komt er mogelijk een wijkenprogramma, waar de Kids Reporters bij worden ingeschakeld: zij gaan wijkbewoners bevragen over wat er speciaal is aan hun wijk.

Vereniging

Loop mee met de Waterwandeling

In april is een nieuwe wandeling van Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch van start gegaan, de Waterwandeling.

Bij Janus en Bet start de wandeling.

De Waterwandeling is in feite een water- en vestingwandeling. Deze start op de Vismarkt, bij het beeldje van Janus en Bet. Gidsen van de Kring nemen je, al vertellend over water toen, nu en in de toekomst, mee via de Smalle Haven, Orthenstraat (met enkele zijstraatjes) en Zuid-Willemsvaart naar het Kruithuis. Daar vertelt de gids onder het genot van een kopje koffie over dat bijzondere gebouw.

Daarna gaat de wandeling verder over de Citadel en de Diezebrug. Daar wordt verteld wat gemeente en waterschap van plan zijn met de wijken links en rechts van de Dieze. Het moet onderdeel worden van de Stadsdelta. Water krijgt hier in de nabije toekomst meer ruimte.

Over de draaibrug lopen we via de Buitenhaven en het Waaigat naar de Brede Haven en eindigen waar we begonnen zijn.

Naast verhalen over het water komen ook de vestingwerken van 's-Hertogenbosch aan bod. En gidsen vertellen graag over wat we onderweg tegenkomen.

De wandeling duurt, inclusief koffiepauze, twee uur. Ze is gedurende de zomer te boeken op woensdag en zaterdag.

Voor meer informatie en plaats bespreken kijk je op dagjedenbosch.com.

